

Та ще й опришки почали допікати. Шостий рік володівся коронний гетьман з гайдамаками, не маючи ні спокійного сну, ні щасливого перепочинку. Вручивши кермо надвірної міліції Саві Чалому, мав надію назавше припинити ребілізантиську пошесть принаймні в своїх володіннях. Та, видно, переоцінив здібності й можливості полковника — ворохобники і далі верховодять у лісах Брацлавщини, Поділля, Волині, Київщини. І не лише там — їхнє сваволенство перекидається в Галичину, Буковину, Закарпаття, розворушує опришківство.

Три-чотири роки тому ходили тільки непевні чутки про опришків — зрідка скаржився який-небудь пан, посесор чи орендар на напади верховинських волоцюг. А тепер, з появою того хлопа Олекси Довбошука, званого серед поспільства Довбушем, прямо-таки спалахнули Покуття, Підгір'я.

Усі сьогобічні Карпати кишать всіляким непевним людом, поміж якого немало також січовиків, польських хлопів та солдатів, що повтікали з царської армії. От і роїться в гетьмановій голові страшний здогад — похід Мініха цього літа сприяв новому піднесенню гайдамацько-опришківської реbelie.

Треба вживати рішучих, кардинальних заходів. І негайно. Щоб хоч до початку сейму пригамувати хлопську ворохобню і тим дати можливість депутатам з'їхатись у Варшаву. Необхідно згуртувати їх довкола Потоцьких, дати нещадний бій Кейзерлінгові, зібравши до купи і самовільний фельдмаршалів перехід через польські креси, і всі безчинства гайдамаків та опришків.

Зараз же мусять, як з міха, посипатися в Петербург, Київ, а також резидентів демарші, скарги, вимоги, судові вироки, маніфестації до гродських книг. Посилено діятимуть, звісно, каральні загони.

Водночас потрібно приструнчити надміру бездумних і свавільних довідців тих загонів. Суд над Вішоватим — хорунжим панцирного полку його милості мечника Великого Князівства литовського князя Сангушка та полковником коронного легкого полку Злотницьким має стати показовим і повчальним.

Такого паскудства, що його накоїли ці шляхтичі, допускати не можна. Тим паче, коли йдеться про інтереси клану Потоцьких. Тут гетьман завше стояв і стоятиме твердо, непохитно. Аби знали всі, що подібне безкарно нікому не минеться.

Справа, зрештою, не в кривді, що її завдали хлопам чи якомусь схизматському попові, а в честі герба панів на Потоках, власників сили-силенної кресових маєтностей, в котрих збиткувати небезпечно.

А Вішоватий та Злотницький, начебто забувши, що їх послано в Покуття приборкувати реbelieю, взялися не стільки ганятися за опришками, скільки за багатства канівського старости Миколая Потоцького. Отже, знехтували писаними регулами польського війська, які передбачають охороняти недоторканість панських маєтків Речі Посполитої. А також порушили гетьманські ордонанси про військову дисципліну. Справді ж бо: в селі Сем'яківцях забирали сіно, обріб, розмикували скирти, вишукували для жовнірів найкращий харч, дозволяли собі бити, гвалтувати підданих...

Особливо нешляхетно діяв полковник. Він із села Липиці, що належить Потоцькому, силоміць виганяв хлопів на роботу у власне Борщове, а в селі Вовчківцях коло церковного вівтаря схопив місцевого схизматського попа, зв'язав, забив у дубу, привласнив собі його чотири воли й чотири теляри грішми, нещадно катував тамошнього мешканця Сяненського...

Ще раз подумав: біда тут не в посполитих чи схизматському попові, а в більшому. Образа гонору канівського старости — це раз. Політика — два. Політика складна й небезпечна, її треба розуміти і ставитися до неї обачно. Юзеф Потоцький, прибічники коронного гетьмана прагнуть об'єднати магнатерію й шляхту на боротьбу проти Кейзерлінг-полкового диктату в Польщі. А якісь там нікчемні хорунжі, особисту ворожнечу, розкладають, деморалізують, обезсилюють патріотичний табір...

Питання про дисидентів уже не раз порушувалося на сеймиках та сеймах. Його часто підхоплюють супротивники католицизму, завдаючи багато шкоди внутрішній і зовнішній політиці Речі Посполитої. Резидент Кейзерлінг лає кожну, навіть найдрібнішу кривду, завдану католиками та уніатами православній церкві на кресах, підносити до рішучих міждержавних стосунків. А вішоваті, злотницькі та інші подібні не хочуть цього знати й слухати.

Коронний гетьман покалатав дзвоником. До кабінету зайшов маршалок.

— Прошу пана спішно нарочитим одіслати цю епістолю полковникові Злотницькому. Генерал-ад'ютант Русо-цький приїхав?

— Так. Він чекає.

— Запросіть.

Почував себе Бургард Крістоф напрочуд гарно й щасливо. Виснажливий марш, курні шляхи й водні перепони, докучливе солдатське дезертирство, дрібні сутички з магнатськими залозами, набридливі понуки престолу — все те далеко позаду, вже й забувалося потроху за навальним вітровієм небачених тріумфів, яких ніщо і ніхто не спроможний ні спинити, ні навіть загальмувати. Таке за всю цю війну, а може, й за багато-багато років, випало на його марсову планиду вперше.

Хіба ж не тріумф? У Хотині замість голомозих стоїть гарнізон російських стрільців, лівобережних та запорозьких козаків. Авангард армії генерал-фельдмаршала невдовзі підійде до Пруту, переправиться на той берег. А далі — Волощина. І найважливіше — молдаване зустріли нашу армію як визволительку їхньої землі від страшного турецького іга. І радіють, і пригощають чим можуть, і дякують за принесену їм волю...

Це, очевидно, таки не без небесного провидіння. Справді ж бо, крім гострих сутичок біля села Станківці та біля Ставучан, де діяли переважно січовики наказного Біленького, якоїсь грандіозної баталії не було. А вікторію здобуто — турки покинули і свій польовий табір, і Хотинську фортецю, близько двох сотень гармат, мортир, чимало пороху, свинцю, ядер та іншого военного припасу.

Тепер золотосайний німб оздобить чоло фельдмаршала. Слава про нього прогрімить по Європі, присоромить Веліпаша, зазнавши ганьби з Хотином, гризтиме собі щиколотки.

Тріумф і славу фон Мініх любить. Любить шалено, мабуть, сильніше, ніж Ганну Данилівну Трубецьку. Але за раз, правду кажучи, трохи і побоюється їх, тріумфу та слави. Іноді, zostавшись на самоті, питає власну долю: чи не поглумиться вона з нього і зараз так жорстоко, як поглумилася протягом усієї цієї війни, а надто під Перекопом, Бахчисараєм, Очаковом? Чи не появляться знову якісь беренклау, не звинувачуватимуть головнокомандувача в бездарності, марсовому нецтві, байдужості до солдата, недбальстві, не обливатимуть брудом? Чи не вистромить свої мстиві роги генерал-фельдцейгмейстер принц Людвіг Гесен-Гомбурзький?

Все це можливе, навіть вірогідне. У Мініха вистачає заздрісливих недругів, що готові турнути його в прірву, закаляти багном, вирвати з рук маршальський жезл, Вейсбахові володіння на Україні, одіхнути далі від царського двору. Бірон, Остерман, Черкаський, Волинський, Гесен-Гомбурзький, навіть генерал-провіантмейстер, ревливий роконосець Микита Трубецький. Усіх важко перелічити. Чигають, сичать, немов отруйне гаддя. Нашіптують государині про нього всіляке паскудство. Не без їхнього, ясно, старання не пощастило йому стати правителем Малоросії та українським князем, хоч він того наполегливо домагався.

Невже й цього разу наслідки вікторії, так мальовничо розписаної, так високо поцінованої в реляціях фельдмаршала на ім'я імператриці, шойно проголошеної государицею Молдавії, немилосердно обернуться проти нього? Невже й тепер доведеться вертатися з похиленою головою, з сечами безталанного войовника, встеляти дорогу назад туди, а потім цілими місяцями відбивати ворожі напади, рапортувати, пояснювати, вигадувати поважні причини, боротися?

Ні, того, що було в Криму, в усіх попередніх нещасливих кампаніях цієї війни, фельдмаршал тут не повторить. І не допустить. Молдавська земля — багата, щедра, пречудово вироблена роботящими туземцями. М'ясо, сало, молоко, бринза, яйця, вино, фрукти, кавуни, дині, мед — усе тут є і вволю.

Ні, не покине Мініх цього краю, як покидав Перекоп, Бахчисарай, Очаків.

Навпаки, за всяку ціну втримає в своїх руках. Густо обставить його ретраншементами, редутами, блокгаузами, фортецями, гарнізонами. Наступної весни він здобуде Дунаєм, вижене супостата з території між Дністром та Дунаєм, зрештою, форсує Дунай, візьме Волощину, а морі, піде й на Стамбул, ліквідує панування османів у Європі. І хай європейці будуть навіки вдячні Бургарду Крістофу...

Не обділить президент військової колегії, звісно, й себе. Втішений люб'язним прийомом у Яссах; він уже плекає надію стати господарем або ж принаймні князем молдавським у підданстві російської імператриці, подібно до того, як Ернст Бірон став герцогом курляндським. Не вигоріло Україною, можливо, вигорить з Молдавією...

Мініх нараз закліпав віями, наче йому сипнули жменю солі в очі. Неподобство. Нечуване неподобство. Хамство, яке карається шпіцрутенами. Хто дозволив? Де Манштейн? Чому впустив, не попередивши, не запитавши моєї згоди? Такого ніколи не бувало.

А Поляновський стовбичив у світло-голубому прямокутнику дверей, мов дивовижа. Запилюжений, перем'ятий, розхристаний, неголений. Ківер задом наперед. Шабля за спиною. Очі полохливо блимають. П'яний? Збожеволів? Чого появився цей полковник, лакуза Гессена-Гомбурзького, коло Пруту? Вистежувати, писати таємні доноси, затьмарювати сонце слави головнокомандувача? Знаємо таких. Новий Беренклау?

— Геть! — ревнув фельдмаршал.

Поляновський похитнувся назад, теж закліпав.

— Ге-еть! — повторив надсадно Мініх. — Під караул!

Полковник рвучко мотнув головою, наче струшував свою заціпенілість.

— Нема союзника, — простогнав нарешті.

— Якого союзника? — спитав Мініх, нараз забувши про свою лють.

— Цісаря.

— Помер?

— На жаль, не помер. Зрадив. Уклав прелімінарний мир з Портою.

Тепер заціпенів Мініх. Не слухав полковника, не бачив його перед собою. Ледве гамував раптовий біль у серці. Насилу зібрав разом думки, що їх ніби розкидав навсідбів несподіваний смерч. На, маєш. Досяг. Золотосяйний німб. Європейська слава. Сераскирові шиколотки. Все полетіло шкереберть.

Армія, одірвана від імперії, заведена в далекий і чужий край, опинилася, по суті, в смертельній пастці, залишилась одинокою проти могутньої турецько-татарської армади. Так, могутньої. Адже ту армаду не було розгромлено. Її, мабуть, навмисно вивів Велі-паша і зі ставучанського табору, і з Хотина, аби зберегти свою живу силу та заманити супротивника на землі між Дністром і Дунаєм.

Хитрий сераскир, нічого не скажеш. Очевидно, знав про підступну поведінку Австрії, про таємні перемови султанових та цісаревих дипломатів і відповідно до того діяв на фронті...

А наші дипломати, всіляка агентура, проциндрюючи силу-силенну казенних грошей, збиваючи з пантелику пре-

стол пустопорожніми реляціями, печуть раків. Робота віце-канцлера Остермана, таких, як його права рука — Неплюєв.

І ще, наче на глум, несамовито сурмлять у фанфари: перемога, перемога! Виграли!..

Оракул і ціла зграя прислужників іноземної колегії торжествують. Списують гори паперів, товпляться за чинами, титулами й нагородами, а реальних наслідків як кіт наплакав. Чому, питається, вони, дипломати та їхні шпигуни, заздалегідь не розніюхали турецько-австрійських зносин, не повідомили головнокомандувачеві? Було б ясніше, видніше. Дипломатія повинна допомагати, підказувати стратегії й тактиці, а в нас виходить чортзна-що. Неплюєв в шпигує за фельдмаршалом для Остермана, а не робить того, що належить йому по службі...

— Прелімінарний мир? — отямився нарешті фельдмаршал. — Від кого ця звістка?

— Від нашого резидента при цісарському дворі Ланчинського.

— Ви були у Відні?

— Ні. Мене прислав Неплюєв.

— Звідки?

— З Варшави.

— Чого він там?

— Каже, їхав з Австрії і завернув до Кейзерлінга. А Кейзерлінг зараз перебуває в Дрездені у короля. Доводиться чекати. От і послав мене, щоб доповісти, попередити вас.

Гурій Тягін був злегка поранений перед Ставучанами в ногу. Полежавши тиждень у лазареті, не квапився до штабної канцелярії, лише іноді знічев'я заглядав туди. Цілими днями, трохи накульгуючи, тинявся по довколишніх селах або в Хотинській цитаделі.

Сьогодні навідав Білецького з самісінького ранку. — Як поживаєш?

— Чолом тобі, наказний, — привітався байдуже. — Як лецький.

— Живу, не горюю, хліба не купую, — пожартував Бі-

— Що поробляєш?

— Стережу південний бастіон.

— Воїнів згубив багато?

Білецький гірко махнув рукою.

— Таємниця, значить,— здогадався Гурій.— Ну й нехай. На тому світі дізнаюсь. Промочити горло є чим?

— Хочеш?

— Лейтенант Тягін не любить повторювати.

— Уже лейтенант?

— Позавчора Мініх змилювався за Ставучани. Два дні запивав, а нині нема за що.

— Знайду. Заради такої оказії, хоч ти, здається, вже похмелився після вчорашнього.

— Не забалакуй зуби. Не допив.

Вихиливши добрячу козацьку квартиру, новоспечений лейтенант витер губи і смачно затягнувся цигаркою.

— Оце саме раз. До обіду й не треба. Скільки маєш пораних?

Білецький здивувався.

— Нащо тобі?

— Кортить знати, чи всі ви однаково брешете.

— Брешемо?

— Про фельдмаршала кажу. Як ти гадаєш, скільки втратили ми людей під Синківцями і Ставучанами?

— Мабуть, не вбереш у чотири-п'ять тисяч.

Тягін розреготався.

— Чотири-пять тисяч? Ніколи тобі, Іване, не бути справжнім полководцем-політиком, хоча ти й гарний наказний. Чотири-п'ять тисяч, ха-ха-ха! А Мініх увібрав, запам'ятай, всього в дві з половиною сотні, навіть неповні.

— Ти, Гурію, сп'янів.

— Ані на волосинку. Так, сповістили мені мої друзі-штабники, написано в реляціях фельдмаршала. Коло Синківців убито тридцять дев'ять, поранено сто дванадцять, а коло Ставучан — менше сотні.

Білецький трохи подумав.

— Щодо синківецької сутички нічого не можу сказати — в ній мої участі не брали. А про ставучанську баталію — явна брехня. В ній полягло чотириста вісімдесят шість січовиків, а поранення дістали двісті дев'ятнадцять. Щоправда, наші втрати порівняно, можливо, й більші, ніж у царських полках, бо ж ми брали участь у найважчих атаках і штурмах, під безперервним вогнем турків, але теревені про дві з половиною сотні...

— Ви ж невід'ємна складова частина всієї армії государині, отже, в ті дві з половиною сотні зараховані і ваші вбиті та поранені.

— Нас ніхто не питав, самі ведемо облік у себе. Але справа, любий Гурію, зрештою, не в тих втратах, а в іншому — в тому, чого ми досягли. Перемога під Ставучанами надто багато важить не тільки для Росії та України, а й для всього слов'янства. Врахуй, що бій коло Ставучан, власне, був першим боем нашого війська з турками в цьому полі, він показав, що ми можемо здолати бусурманів. Так?

— Так, звичайно,— погодився Тягін.— А все ж брехати не можна, на безсоромній брехні далеко не заїдеш...

Випровадивши гостя, якого хміль тягнув на мандри, Білецький замислився. Дві з половиною сотні... Як воює, так і рапортує Мініх. У нього в рапортах кругом добре, втрати зовсім невеликі, а насправді...

Цей фельдмаршал скоро знекровить і Росію, і Україну, а на папері все виглядатиме гладенько, навіть блискуче. А де головне лихо.

А що буде з Січчю? Половину товариства розгублено за цю війну по степах і дорогах. Живі роздратовані, вони не повірилися, озлобилися. Біжать до гайдамаків, опришків. Кіш ледве животіє. Голота чигає на старшину. Старшина не слугується перед київським генерал-губернатором, готовий зігнути сірому в баранячий ріг. У паланках цілковитий розгартіаш. Всілякі пхайки багатіють, добувають нові селяни. Коли закінчиться оця безглузда, оця триклята війна? Коли і як?

Білецький починав обідати. Перед ним на столі парувала мамалига, щедро присмачена шкварками та подрібненою бринзою, лежали шматочки сала, ніж, окраєць зогрітого мала, височіла бокаста сулія з брунатним вином.

Не встиг ще запорозький наказний наповнити полиний кухоль, як двері одчинилися і до хати зайшов гусарин з дугастими бровами. Високий, стрункий, він променів білозубою усмішкою.

— Приємного вам апетиту,— сказав замість привітання. Чи не знаєте, де тут стоїть Миргородський козацький полк? Майже годину шукаю.

— Вам потрібен полковник Капніст?

— Ви, здається, кавказець.

— Вгадали,— відповів гусарин.— Точніше, грузин.

— А кажете, що миргородці — ваші майбутні земляки. Як це зрозуміти?

Грузин показав разок гарних білих зубів.

— Це довга казка...

— То підходьте ближче, покуштуємо вина, мамалиги, бринзи. Це мене почастували хазяї цієї хати. А потім я проведу вас до миргородців, вони стоять недалеко звідси. Чорновусий грузин виявився не дуже прошеним. Зразу сів за стіл, перекинув кухоль і почав закушувати.

— Смачно, — клацнув язиком. — Гарно готують молдавани. Я вперше їм мамалигу.

Закушуючи, несподіваний гість розповідав свою «довгу казку». Він, Давид Гурамішвілі, походить з давнього княжого роду. Дитинство провів у рідному селі Сагурамо. Пізніше родина змушена була переїхати до Ломискана.

І там, коли Давид працював на полі, його схопили озброєні лезгини та й завезли в дагестанські гори. Правда, згодом, після тяжких митарств, йому пощастило втекти з полону і пробратися на Північний Кавказ, сховатись у одного російського поселенця.

Вісім років тому в почті царя Вахтанга VI Давид приїхав до Москви, яка припала йому до серця, а по смерті свого покровителя він прийняв російське підданство і став рядовим грузинського гусарського полку. Тоді ж одержав від імператриці Анни Іванівни землі для проживання в Миргороді та в селі Зубівці.

Звісно, хотів побачити той дарунок цариці. Але ще дуже прагнув сквитати кривавий борг рідного краю ненавистим османам. Щоб погамувати те жагуче прагнення, він і поїхав прямо на фронт, поминувши Миргородщину.

— А який то кривавий борг? — спитав Білецький, наливаючи вина в кухлі.

— Великий, дуже великий, душа лубезний, — відповів Гурамішвілі. — Адже цю війну голомозі розпочали нападом не тільки на Україну, а й на Кавказ, завдали такого розору, що його важко й уявити. Отже, мусимо відплачувати.

Неплюев затримався довгенько — мав докладно розповісти Кейзерлінгу про сепаратні прелімінарні переговори. Повернувся резидент до Варшави аж через кілька днів. І відразу запросив до себе таємного радника, який зараз виконував роль не стільки поважного й самостійного дипломата, скільки дипкур'єра. Розмова відбувалася не в службовому кабінеті, а в домашній опочивальні резидента. Неплюев не квапився — поволенки, факт за фактом

вкладав підряд усе почуте з уст посла у Відні Ланчинського.

Прелімінарні переговори були несподіванкою для суверенів Росії, для переважної більшості офіцерів, генералів, ба й службовців дипломатичних корпусів іноземної колегії за рубежами імперії. Але не для Ланчинського. Він добре знав їхню передісторію та причини.

Він зовсім не дивувався. Та передісторія тісно пов'язана з відмовою государині надіслати допоміжний корпус цареві в Трансильванію. Можливо, звідтіля вона й веде свій початок, хоча своїми найпершими витокami сягає значно далі в глибину російсько-австрійських стосунків...

Улітку цього року Австрія зазнала тяжкої поразки від порти Оттоманської коло Гродська, втративши шість тисяч чоловік і поранених. Щоправда, трохи згодом імператорський фельдмаршал Валліс відплатив султанові, здобувши велику перемогу і можливість подати допомогу Белградській вікторії.

Але не скористався з того, бо, далекі, мав інші наміри. Тоді ж канцлер Сінцендорф заявив Ланчинському великий візир запропонував Валлісові розпочати переговори про припинення війни, і фельдмаршал одержав такі пропозиції від імператорського двору; відкрито запевняв — майбутній мир з Портою обидві союзниці, Австрія і Росія, укладемо разом.

Однак канцлер, як показали наступні події, хитрував, не резидента в оману. Адже коли двадцять восьмого серпня у Відень прийшло повідомлення, що армія Мініха взяла Хотин, то один царів міністр натякнув досить прозоро: «Якщо було б одержати ту радісну звістку на два тижні раніше. І Ланчинський здогадався — австрійські дипломати ведуть перемовини сепаратно.

Тоді ж граф Сінцендорф, удаючи з себе засмученого, повідомив резидентів: бездарний Валліс пожертвував Белградом і, не дочекавшись подальших настанов уряду, поїхав до візира свого друга генерала Нейберга, хоча цією хвилиною Ланчинський здивувався: «Не розумію. Ви самі говорите мені, що фельдмаршал мав повноваження, а тепер заявляєте, що імператорський двір не збирався...» — «Але вам як дипломатам добре відомо: іноді говорять такі-сякі слова...»

Тоді ж важко було сподіватися таких прикрих наслідків. Спонтані, ми просто потрапили

в пастку. Підступний візир листи Нейберга до нас перехоплював, а Нейберг без нашого відома і всупереч нашим вимогам уклав прелімінарії».

Російський посол поставив питання руба: «Ці тимчасові рішення будуть ратифіковані?» — «Тепер усе в руках султана, — відповів Сінцендорф. — Відмовлятися ми не можемо, бо ж турки, не чекаючи ратифікації, вже почали руйнувати белградські bastiони...»

Приблизно те саме пізніше торочив цісар у розмові з резидентом: зітхав, нервово тер скроні, виправдовуючись за ратифікацію прелімінарій. Мовляв, мусив ратифікувати, хоч і не хотів, розуміючи, якої шкоди завдадуть вони всьому християнству. Вигороджував свою персону, роблячи дуже сумну міну. Навіть таке сказонував: він доведе і перед російською государинею, і перед усім світом, що в тій паскудній справі ніякої участі не брав; сподівається на добре серце цариці, вірить, що через цей прикрий випадок вона не порушить своєї дружби з ним...

Найближчі придворні передавали Ланчинському: цісар дуже болісно переживає ганьбу з прелімінаріями. Ночами не спить, якимсь неприродно, ніби з примусу, розмовляє й усміхається. Змінився на обличчі. Його скорбота гостро діймає також його дружину — та вже кілька днів нездужає. В газетах офіційно оповістили: прелімінарії уклав Нейберг без відома і наперекір наказові цісаря.

— А як прелімінарії сприйняли австрійці? — запитав Кейзерлінг, глибоко вражений.

— По-різному, — відповів Неплюєв.

Деякі досить відверто ремствували. Оповіщення газет трохи заспокоїло невдоволених. Але коли поширилася чутка, що для остаточного укладення миру першим уповноваженим призначено того ж таки Нейберга, ремство спалахнуло з новою силою. Довелось у столиці подвоїти караули і приготувати війська для придушення заколоту, хоч до того й не дійшло.

Скінчивши розповідь, Неплюєв поцікавився варшавськими й дрезденськими новинами. Кейзерлінг не міг потішити гостя. Польщу лихоманить. Хвиля протестів проти Мініхового літнього переходу Правобережжям охопила всю країну, особливо шляхту й магнатерію. Є реальна загроза виникнення конфедерації або й конфедерацій, що резиденція найбільше й страшить.

Катастрофічно загострюються також російсько-шведські відносини. Конфлікти частішають, гострішають.

збройна сутичка, яка може перерости в тривалу війну. Тоді імперія потрапить у вогняні лещата, їй доведеться воювати одночасно на двох фронтах — проти Порту й Швеції, яких підтримує Франція, воювати одній-однісінькій, не маючи союзників. Тому стає ще більш зрозуміло, якого підступного удару завдала Росії Австрія тими осоружними прелімінаріями.

— Чим викликано таке раптове напруження? — не терпілось таємному радникові.

Кейзерлінг розповідав охоче. Причин є немало, в тому числі й заподадливі дії шведських прибічників Туреччини й Франції — вони об'єднані в протикоролівську партію, котра прагне спілкування з Портою Оттоманською і люто ненавидить Росію за Полтавську битву.

А безпосереднім поштовхом стала загибель шведського розвідника майора Малькольма Сінклера, який їздив у Стамбул з дублікатами секретних листів, у яких йшлося про зміцнення турецько-шведського союзу, спрямованого проти Росії...

Майже півтора року тому посол государинні в Швеції Бестужев, дізнавшись про підготовку Сінклерової місії, наказав престолові знищити шпигуна і пустити поголоску, нібито його вбили українські гайдамаки. Престол погодився, поклавши керівництво тією акцією на Мініха. Фельдмаршал доручив її капітанові Кутлеру та поручикові Вессельському, котрі успішно провели ту операцію, передавши здобуті у майора папери Кейзерлінгу.

Здавалося, все зроблено шито й крито. А насправді йшло інакше. Коли чутка про вбивство Сінклера облетіла Стокгольм, антиурядова партія заворушилася. Столиця сповнилася нестримною злобою до Бестужева. Гвардійські офіцери відверто закликали розправитися з послом. Тому довелося спалити секретні реляції, а інші, менш важливі, документи передати голландському резидентові. Уряд, боячись ускладнень, звелів міській владі стежити, щоб російському дипломатичному корпусові не учинили якоїсь наруги.

Стокгольм галасував і досі галасує тільки про війну з Росією. Бестужев отримує листи зі страшними погрозами. Правда, взяття Хотина дуже обрадувало посла, але радості та була передчасною і нетривалою. Звістка про підписання прелімінарії, які уклав генерал Нейберг у Белграді, ще побільшила тривогу і відчай. У вікна посла кидали камення, його мало-мало не паралізувало. Як далі

розгортатимуться шведсько-російські відносини, поки що сказати важко, ба й неможливо.

— О-ох,— зітхнув Неплюєв.

Лакей запросив хазяїна й дипломата до салону, де їх чекали гості.

Бургард Крістоф прагнув воювати, наживати полководницької слави, аби через неї помножити свою силу і роль при імператорському дворі. А Росія прагнула спокійного життя, щоб, не беручи до рук зброї, вільно орати й засівати ниву, множити людський рід, радісно стрічати весну й осінь, прикрашати рідну землю, славити сонце, місяць, зорі. Нарешті перемогла вона, Росія. І полегшено зітхнула, хоча загибель синів країна її материнське серце.

Мініх також відчував гризоту в серці, але з інших причин. Як тепер показатися в столицю? Як дивитися генералам, офіцерам і солдатам в очі? Як і чим виправдатися перед государинею? Сто тисяч воїнів загублено протягом війни. А коні, вози, сани, продовольство, фураж. Хто їх підрахує, оцінить? Країна зовсім розорена. Лани, поля поросли бур'янами. У хижах хліборобів повно злиднів. Поросята, хліви, комори порожнісінькі. На дорогах, ярмарках, під церквами — каліки, старці. В лісах — гайдамаки, військові дезертири...

Снив сліпучо-сяйним німбом на чолі, новими подарунками й милостями трону. А тепер усе те зникло, неначе марево...

Багато нашкодив тут Остерман, самозваний оракул, замаскований прибічник Австрії. Листувався він, вів перемови з кардиналом Флері та французьким послом у Стамбулі Вільневим, запобігаючи їхнього посередництва. Останньому обіцяв велику винагороду, квапив. А Вільнев, напевне, підкуплений турками, постарався — уклав Белградський мирний договір, найгірший для імперії. За тим договором Росія позбавляється права тримати флот у Чорному морі, може торгувати на ньому, користуючись лише турецькими суднами. Велика й Мала Кабарди залишаються вільними, служитимуть покордонням між християнами й невірними. Таганрог стоятиме в руїнах. Військові споруди в Азові та довкола нього знищуються. Росія має право спорудити фортецю на донському острові Черкаському — ото, власне, і все. Та ще хіба те, що вона зміцнила свої позиції на півдні України, обабіч Дніпра, що має, звісно, істотне значення.

Резидент імперії в Порті Вешняков, який їздив на допомогу Вільневу, дипломатичними здібностями також не перевершив Остермана та його прибічника Неплюєва, якого заступив на резидентському посту в Стамбулі. Не домігся навіть того, щоб у договорі було записано не «Московська» імперія, а «Російська». Поступився перед реїс-ефенді, котрий облудно твердив, нібито в сералі, коли прочитають «Російська», не зрозуміють, з ким укладено договір, і почується зайва плутанина. От прокляті османи. Хитрі й підступні, а Вешняков пошився в дурні.

Або ще. Він, Вешняков, просив, щоб султан, зваживши на велику щедрість російської государині, виявлену в Белградському договорі, та небачені поступки, — назвав її імператрицею. А візир і реїс-ефенді товкли своє — і того не можна зробити. Турки не повірять, що Росія поступається своїм доброті. Вони розуміють: не в доброті тут справа. І розводили теребені: Порта, мовляв, не може дати російській государині імператорського титулу й тому, що так називають її лише дрібні держави — Швеція, Данія, Голландія, Гамбург. А найбільші правителі — цісар, король французький, іспанський та англійський, навіть польський, цілком залежний від неї, утримуються від того; якби Австрія чи Франція визнали такий титул, то й Туреччина зробила б те нехайно. А так ні.

Ясно: це дипломатичний викрут. А що протиставив цьому Вешняков, які викладав вагомі доводи? По суті, нічого. Він, Вешняков, як викладав вагомий довод: султан, могутній володар, мовляв, не потребує повчальних вказівок, він може стати зразком для інших — самостійно вчинити жадане. Зрештою, цісар дає Анні Іванівні титул автократа, котрий сливе дорівнюється імператорському, і пасує тільки російській государині, бо ж ніхто в світі не має великих переваг не має. Інші государі залежать од парламентів і різних державних осіб, від якихось порадників та інквізиції, використовують усі сили й хитрощі, щоб задурити царедворців. А російська імператриця ні від кого не залежить і нікому про свої дії не звітує... Ото всі, ясно, що Вешняков — розмазня, телепень, бовдур, а не дипломат. То ж він і Неплюєв колись, представляючи російську резиденцію в Туреччині, своїми реляціями нацькували государиню на султана, до хрипу галасували про бездарність її політиків та некомпетентність керівників, спонукали починати війну, радили погромити,

добити, налякати, диктувати. А тепер сам умовляє, просить, благає.

І все це, звісно, робить не без згоди Остермана, щедро віддячує Вільневу за послуги: дарує дружині французького посла діамантовий перстень, а йому самому пропонує вексель на п'ятнадцять тисяч ефімок, обіцяє орден святого Андрія. Тому Вільневу, котрий — це зараз цілком зрозуміло — в своїй дипломатичній грі, манячи обіцянками нашу колегію іноземних справ, обстоював інтереси не стільки Росії, скільки Туреччини.

Як усе це гідко, паскудно. А Остерман ще й оракулом називається. Завдати імперії таких збитків, так бездумно розтринькувати її казну. За подібні речі в іншій державі винуватців карають, а тут, у Росії, навіть не полають. Навпаки, хвалять, винагороджують, дають великі чини й титули. Дивовижно.

Країна чудес, безмежного самоправства і ще безмежнішої безправності. Але якщо фаворитові Бірону, Остерману та іншим царедворцям тяжкі злочини минають зовсім безкарно, то чого журитися йому, Мініхові? Ех, справді сказав мудрий Людовік: «Après nous le deluge»¹. Справедливо й розумно...

Фельдмаршал переводить погляд на гербовий аркуш паперу, який лежить перед ним на столі, і в його очах мнотжиться лють. У нього й так голова тріщить від усіляких клопотів, а тут ще набридають своїми клопотаннями якісь пограничні судді. От бестії прокляті. Вітають з успіхами, зичать щастя. Ніби сміються, глузують з цілковитого і чорного безталання головнокомандувача. Він як побитий пес вертає з невдалого закордонного походу, покинувши і Хотин, і Ясси, і всю Молдавію, а їм, бачиш, хахоньки. А от ще — великий, гідний слави державний діяч. Глум, справжнісінький глум.

Хто їх уповноважив? Ага, король. А чим вони займаються? Спільно з нашими комісарами виносять ухвали на заяви і скарги шляхти Київського, Подільського, Брацлавського та інших воеводств про збитки, що їх завдали війська Мініха під час маршу до Хотина і звідти. Невже господариня задовольнила вимоги Корони, погодилася сплатити потерпілим гроші? Дарма, дарма і ще раз дарма. По-

¹ *Après nous le deluge* (франц.) — після нас хоча й потоп. Ці слова приписують французькому королеві Людовіку XV (1710—1774), який дуже любив розкішне життя, а держава при ньому ледве жила.

галасували б і затихли. Мабуть, підказав Ернст Бірон — адже він, герцог курляндський, вважається васалом Речі Посполитої.

А чого ще домагаються ті судді? Видати їм гайдамацьких ватажків Рудя, Жилу, Гриву, Іваницю, Харка та Ведмеда, котрі позаторік учинили напад на Паволоч і Погребище. Видати. А де ж їх узяти? Хто знає, куди вони повіялися? Про щось подібне півтора року тому писав Кейзерлінг, але й тоді ми нічого і нічого не знали про цих верховодів, окрім повідомлень коменданта Новосіченського ретраншементу, нібито Прокопа Рудя заарештовано і перепроваджено до Глухова. Щодо інших не маємо ніяких відомостей, живі вони чи мертві.

А пограничні судді торочать: несхитно знаємо, що ті паливоди перебувають або на Січі, або на Лівобережжі. Дивна самовпевненість. Виходить, їм краще відомо, ніж нам. Нема, значить, нема, і пустим балачкам край. Шлях-та, як видно, зовсім нахабніе — заподіяні збитки відшкодувай, гайдамаків розшукуй, видавай...

Добре пам'ятають усіх повстанських верховодів, а щодо Савки Чалого їм наче заціпило. Четвертий рік шукаємо його, аби знатно розправитися за порушення присяги, яку дав Поляновському, та втечу з білоцерківської тюрми. Пичемо Короні, домагаємося видачі, а вони відмовчуються, хоч ми вже певно знаємо, що той баламут служить надвірним полковником у коронного гетьмана.

Нечуване в цивілізованому світі нахабство. Чому допускає його і терпить Кейзерлінг? Бойться конфедерації? Страхополох. Начхати на них. Так декотрі побоювались перед літнім походом — поляки, мовляв, збунтуються. А що вийшло? Ми промчали вихором, шляхтичі й не отямилися. Отак би й зараз повестися з усією Річчю Посполитою, щоб навіки запам'ятала, як підтримувати станіславчиків, лигати з невірними, підбивати проти Росії Швецію, Францію. А резидент труситься й заграє з королем-лялькою. Веде всілякі торги з магнатами, які мають вплив на коронного гетьмана, підбиває на ті зайві розмови й фельдмаршала. Треба не торгуватися, а шаблею діяти.

— Шаблею, панове! — вирвалось у фельдмаршала.

Відсвяткувавши різдво, Сава Чалий нарешті згадав настанову та пораду коронного гетьмана — час від часу про-чісувати Брацлавське воеводство, а особливо Немирівський ключ, переслідувати, розганяти й винищувати гайда-

мацькі ватаги. Виникло також бажання провітритися, розім'яти застояних коней, пополювати на звірину, розважити козаків вояцьким ремеслом, стятися на шаблях, поміряться списками, побувати в селах.

Вибралися з Немирова по сніданку. Днина стояла тиха, гарна, мороз невеликий. Санна дорога добре вкочена, вибої траплялися лише зрідка. Сонце в небі ледь-ледь осміхалося. Поля миготіли сліпучим переблиском. Ліси стояли білочубі, урочисті і злегка замріяні. Ніде тобі ні зайця, ні вовчої зграї, анічогісінько. Якби не галасливе каркання ворон, здавалося б, усе довкола завмерло або ж немов намальоване. Де ті гайдамаки можуть узятися?

У Рубань приїхали перед вечором. Оглядаючи фільварок, полковник задоволено дивувався. Весь двір був обгороджений міцним дощатим парканом, а посередині — клуня, стайня, короварня, комора, куди прочищено снігові доріжки. На дров'яні двоє посполитих розпилювали дуб, третій цюкав гілля і складав на купки.

Геронім Куцевич, супроводжуючи хазяїна, хвалив війта, аж захлинався:

— Славний це чоловік, дбайливий. А лагідний — хоч до рани прикладай. Бачиш, як поставив на ноги фільварок. Всеньке літо не вилазив звідси. За всім додивлявся, сам старшинувал над своїми хлопами. Підганяв, лякав тобою. Взяв так часто навідує мене, іноді, коли довго засидиться, тут і ночує. Я дозволяю. Бо страшно.

— Кого боїться?

— Гайдамаків.

— Місцевих?

— Усіляких.

— Докучають?

— Немов голодні вовки шастають. Смерком з двору годі виткнутися. Один твій козак пропав. На святвечір пішов у село погуляти і не вернувся. Мабуть, наклав голову. А може, втік до ворохобників. Уже стріляли по війтові, коли їхав з ярмарку. Коня покалічили, картуза згубив. Почав заїкатися. Недавно і в наш двір серед ночі зашкакували. Якби не козаки, то й не знаю, чим би скінчилося.

Невдовзі примчав війт. Захеканий, упрілий, з рушницею за плечима. Ще біля брами скинув шапку.

— Даруйте, ясновельможний пане, — гнувся в дугу. — Не знав, не сподівався. А оце почув — і бігом. Дозвольте найшанобливіше вітати, офірувати, доповідати.

— Нічого не треба, — перебив Чалий. — А то навіщо? — показав на рушницю.

— На всякий випадок. У нас теперечки інакше не можна. Пан Геронім знають.

Куцевич кисло поморщився — прицуцуватий війт величав його паном, коли бували вдвох на самоті або при хлопцях. Тоді те величання Героніму подобалося. А це ж перед полковником. Пан...

Щоб зам'яти неприємну okazію, підхопив:

— Я вже оповідав панові полковнику про вашого скаліченого коня, картуз.

— Ой спасибоньки. Таке життя пішло, що, вибачайте, й до вітру мусиш іти оружний. Спиш, наче сорока на тину. Очі боїшся склепити, куняєш. І з кожним днем усе гірше й гірше. Ох, ясновельможний пане, паночку.

— Не слухаються рубанці? — насупив Сава брови.

— Бодай їм, торбохватам, навіки позакладало. Найкращого мого пса отруїли. Тин, ворота зламали. Причілок хати дьогтем вимазали. Під час коляди якийсь харциз побурив у вікно каменюку. Розбив лампу, поперелякував гостей, які приїхали з сусіднього села. Від перестрахів чурина облізає. Не знаєш, звідкіля звалиться на тебе нещастя.

— Ті, що позаторік після бунту повтікали, повернулися? — цікавиться полковник.

— Ні. Минулої весни троє заглядали додому. Нахвлялись, ніби орудують разом з якимсь Гнатом Голим десь у Чорному лісі. Але через тиждень зникли.

— Чому ви не схопили їх?

— Не хотів полохати. Думав: осядуть тут, покаються. Та й не було з ким хапати — ваші козаки їздили в Степашки на сівбу. Тоді я казав панові Героніму.

— Так, так, — поспішив Куцевич. — Я відрадив ловити, бо без козаків небезпечно дратувати хлопів. І зараз потверджую — небезпечно. Хай ліпше блукають у лісах, ніж мають чигати тут на нас. Хочу просити тебе, пане полковнику, зміцнити нашу залогу. Десяток козаків — мало.

— Уже не десять, а дев'ять, — нагадав війт.

— Скільки ж вам треба?

— Принаймні удвічі більше, — відповів Геронім. — Або забери мене звідси в Степашки.

— А мені хоч вішайся, — зітхнув війт.

Чалий клопів пошкріб потилицю.

— Гаразд, я подумаю. Але й ви будьте сміливішими.

Вечеряли втрюх. Війт наливав чарки, до страв не хався. Швидко сп'янів і захріп у снігах на канапі, поклавши замість подушки під голову баранячу шапку й рушницю. Куцевич і Чалий ще довго гомоніли про всячину, хоч Героніма потроху теж розбирала міцна горілка.

— Як там Мар'яна? — питав старий.

— Непогано. Покої, господарство, різні справи — клопочуться ними.

— Якось воно у вас...

— Що? — не зрозумів Сава.

— Ніби нехристи живе. Святі отці таке осуджують. Та й люди. Пальцями показуватимуть. Посміховисько. Полковник збагнув скаргний натяк.

— Чого ж нехристи? Хай хто спробує посміятися. На кутні засміється. У Степашках нема Знеміровського.

— Та воно так, а все ж негарно. Після смерті Андрія минуло вже гай-гай... Пора опам'ятатися. Не маленькі. Яка б сповідь не була, чи католицька, чи уніатська, а чи й православна, всі вони забороняють жити отак собі, на віру. Теревенили всяке в Рашкові, Оситній, Умані. А мені, батькові, позичай у Рябка очей, гнися. Так далі...

— Так далі, — підхопив Сава, — справді не може бути й не буде. Ми з Мар'яною вже остаточно домовилися: на водохреще візьмемо шлюб, справимо весілля, якщо дасте благословення.

— Хоч сьогодні, — зрадів Куцевич. — А де порішили вінчатися?

— Думалося в Немирові, однак там нема жодної православної церкви.

— А уніатські?

Чалий насупився.

— Я православний. Ви можете не бути тестем, а Мар'яна...

— Бог з тобою, бог з тобою, — поквапився Куцевич, хрестячи груди. — Я ж колись також був у благочестії.

— А я й зараз, і до смерті буду.

Куцевич рятувався.

— Старий я, зятю, дозволь так називати тебе. Здурів. Даруй. Тяжко мені. Оці гарні покої, прислужливий війт, деякі хлопці запобігають переді мною. А що з того? Деколи ночами плачу. В Комаргороді бездумно зрікся старожитньої віри. Тоді в душі скнів, відправляючи уніатські треби, що не йшли мені на душу. Тепер зречуся всього, навіть са-

мого себе, аби бути разом з нею, Мар'яною, з тобою. А вона залишається в унії?

— Також стає православною.

— Слава всевишньому. То де ж вінчається?

— Мабуть, у рубанській церкві.

— Добре, добре! — вигукнув Куцевич. — Тут гарний піп і твердий у вірі. Доручи мені переговорити з ним.

— Переговорить.

— Спасибі. А ти куди звідси?

— В Степашки. Гляну, що там робиться. Звелю Тумці готувати весілля.

Вранці бралися на Брацлав. За Дерибчином уздріли жовнірів, які їхали назустріч. Коли порівнялись, Чалий від подиву протер очі — поміж гурту вирізнявся цивільними строями старший офіціаліст рашківської комісарії Знеміровський.

— А-а-а, — протяг полковник, і в його зіницях блимнули мстиві вогниці. — Нарешті стрілись. Цього я давно чекав, навіть учора згадував пана.

Шляхтич зблід. Глянув на жменьку своїх супутників і зрозумів — не одіб'єшся і не втечеш. А Чалий допитувався:

— Куди пан офіціаліст правиться?

— У Шаргород. Генеральний писар князя Любомірського послав мене обстежити тамошню економічну управу.

— Пан мешкає і служить уже не в Рашкові?

— Торік Волкович забрав до себе.

— Жаль, жаль, — клацнув язиком полковник. — Хотілося б пригадати панові всі його паскудства супроти мене саме там, при рашківцях.

— Я, я, — похопився офіціаліст. — Вельми перепрошую зацного пана Саву Чалого.

— Сава Чалий, Сава, — забобонно повторювали жовніри.

— А ви куди? — звернувся вже до них полковник.

— Теж у Шаргор... гор... го... — силкувався відповісти підхорунжий.

— То їдьте собі, а я побалакаю з паном офіціалістом. Він дожене вас.

Підхорунжий здався на раду — жовніри од'їхали і, не озираючись, рвонули чвалом.

— Злізай, — кинув полковник Знеміровському.

Той не міг ні повіддя випустити, ні витягти чоботи зі стремен, ні поворухнутися.

— Зсадить пана,— звелів Чалий козакам.

За мить офіціаліст уже лежав посеред шляху з оголеним задом, козаки міцно тримали його за ноги й голову, а він безтямно кричав щось нерозбірливе. Полковник цвігнув нагаєм — на білому тілі схопилася чорна смуга.

— Оце тобі, сучий сину, гостинець від Мар'яни.

Знову смуга.

— А це від мене.

І поквапився — ще, ще, ще.

— За наклепи, поговори, брудні поголоски, підступні погрози. А тепер, хлопці, почастьте ви пана, щоб довше пам'ятав.

Козаки гидливо крутили носами.

— Він уже й так насмердів, фе-е.

— Нічого, вітер рознесе, а сніг завіє.

Далі їхав задоволений, сливе щасливий. На серці було легко й приємно. Є чим похвалитися Мар'яні.

Коні ступали бадьоро, наче втішені несподіваною пригодою. Козаки перекидалися смішними дотепами. Засніжене поле мовчало.

До святкування закінчення російсько-турецької війни Петербург готувався ретельно. В столицю безперервним потоком тяглися перевантажені каравани, валки. Глухим передзвоном будили зимову тишу доріг розкішні екіпажі, запряжені утриконь, а то й шестериком. Крокували роти, батальйони, полки. Постоялі двори, будинки до відказу забивав заїжджий люд.

Підготовкою займалися всі петербурзькі верхи — колегії, міністерства, управління, сенатори, генерали, дипломати, визначні чиновники. Порядкували, даючи настанови, приймаючи рапорти, не лише Ернст Бірон та віце-канцлер Остерман, а й сама імператриця, охоча до всіляких розваг.

Нарешті довгожданий день настав, хоча він і не скидався на святковий — був холодним, сірим, непривітним і в густій паморозі. Більше нагадував лаштування в похід на далекого супостата, ніж свято. Посеред закрижанілої Неви напроти Зимового палацу ще з досвітку тупцювали, силкуючись зігрітися, понад двадцять тисяч солдатів, нижчих військових чинів та офіцерів при повному озброєнні й спорядженні. Сюди-туди снували фельд'єгери, герольди.

Про святковість марсової церемонії свідчили тільки до блиску начищена зброя, нові перуки та вбрання на війнах.

Коли зовсім розвидніло, до чітко вишикуваного війська під'їхав брат герцога генерал Густав Бірон — командуючий сьогоднішнім парадом. Спинився коло першої лави, вихопив із золочених піхов шаблю і завмер у врочистій позі.

Тієї ж миті з палацу поволеньки вийшла государиня — у супроводі герцога прямувала до придворної церкви. На ній коштовна роба, діамантова корона, над нею клубочиться сиза хмаринка пари.

Церкву вже заповнили найвищі духовні, світські, військові чини. На амвоні секретар Бакуїн, оточений герольдами, читав монарший маніфест про припинення війни та її наслідки: «Через оний мир наші кордони розпросторені таким чином, що віднині вже не будуть піддаватися свавільним наскокам і розору, бо в належну безпеку приведені; кондиції нещасливого Прутського трактату зовсім знищені, і держава наша звільнилася від вельми ганебних, принизливих і безславних обов'язків...»

Нараз перед церквою озвалися литаври й фанфари. Їх високі голоси підхопили гармати Адміралтейської і Петропавловської фортець та густий залп війська на Неві. Урочиста сальва тривала кілька хвилин. Коли ж вона вщухла, преосвященний Амвросій вологодський розпочав молитву, а государиня — огляд полків.

Подальша церемонія відбулась уже в палаці. Попереду стояли Волинський, фельдмаршали Мініх, Ласі, а князь Черкаський виголошував привітальну промову. Не слухав тієї промови, яка завершувалася молитвою, Артем Волинський. Не міг слухати. Та й молився він машинально, лише задля сторонніх очей, насамперед очей таємного радника Неплюєва, які шугали навколо нього, мов роздрані осі. Не відчував кабінет-міністр ні патріотичного захвату, ні державної урочистості, ні особистої радості. Його тривожили сиві і важкі, як отой туман над Невою, думки, розбуджені маніфестом.

Війну програно. Програно підло й паскудно, а обидва фельдмаршали блищать орденами, пихато посміхаються, безсоромно приймають величальну ясу, немовби справжні герої неозорої країни, вершители чогось незвичайного.

А особливо Мініх. Ох, Бургард Крістоф справжній пройдисвіт. Недарма ж ходять чутки, що він отруїв у Полтаві Вейсбаха. Таке для нього цілком підходить. Прагнув

слави головнокомандувача. І хто знає, як би закінчилась війна, коли б армію очолив не президент військової колегії, а Вейсбах...

Маніфест, складений за безпосередньою участю Бургарда Крістофа фон Мініха та віце-канцлера Остермана — суцільна брехня, розрахована на затурканих простаків. Хіба справді татари, ногайці позбавлені можливості вторгтися в землі імперії? Звідкіля ця недолуга вигадка? І нащо? Умови Прутського трактату, підписаного Петром Великим двадцять дев'ять років тому, далеко не зовсім знищені. Тоді Росія віддала Туреччині Азов. Тепер він застається в нас, але доценту поруйнований, як і Таганрог. Не маємо виходу в Чорне море, а він Росії дуже потрібний...

Он на Неві готується вечірній фейерверк. Там світитимуться слова «Безпека імперії повернута». Знову — обдур, гидка облуда. Нема ніякої безпеки, вона не повернута, не утверджена. Якраз навпаки — небезпека з кожним днем наростає. То чого ж мовчимо, сіємо міраж, морочимо людей?

Адже Порта Оттоманська й Швеція недавно уклали воєнний союз. Остання погрожує нам війною. Франція, криводушно вівши посередництво в підписанні Белградського мирного договору, сколотила в Стокгольмі антиросійську партію, роздмухувала справу з загибеллю Сінклера, нагнічувала військовий психоз і, здається, досягла багато чого.

Тепер треба, скінчивши оце помпезне торжество, цю тронну трагікомедію, мерщій братися за зміцнення всіх фортець, найпаче прибалтійських. Хочеш миру, кажуть мудрі, — готуйся до бою...

Не веселило свято також Неплюєва. Ображений недовгою увагою трону до своєї особи, він у думці метав громи й блискавиці, мстиво позираючи на третього кабінет-міністра. Багато доклав зусиль таємний радник у минулій війні — стільки ревних старань, напівдипломатичних, дипкур'єрських а чи й просто кур'єрських, фельд'єгерських місій! Немирівський конгрес, Київ, Васильків, Відень, Ясси, Варшава... Фіскальство з волі віце-канцлера за Волинським, Мініхом. І — лише подяка. Хоча точно відомо, що оракул клопотався про значну грошову винагороду для свого підлеглого.

Хто натуркав государині щось протилежне, виставив перед нею його, праву руку Остермана, в негарному світ-

Герцог? Можливо. Але ще можливіше — Волинський, тепер доповідає імператриці про всі справи кабінету. Сам він і в армії, і в Немирові симулював недугу, нічого корисного не зробив. Вивчав життя Правобережної України, Речі Посполитої, іноді говорив про них. За те от і найсуворіше покарати. Та ні ж, його зроблено кабінет-міністром, а зараз обдаровано двадцятьма тисячами карбованців. Несправедливо, невірнo.

Але хай передчасно не торжествує й не тішиться сколопийний міністр. Усе попереду. Іхні, Неплюєва й Волинського, життєві й державні стежки ще зійдуться, ба й жорстоко перетнуться. Тоді щасливчикowi доведеться нести свою покуту. Такий час, судячи з усього, наближається. Його настання це свято лише пригальмувало, трохи сповільнило, однак не спинило. Те майже безумовно.

Зрештою, грошовий дарунок Волинському обурив не тільки Неплюєва, якого всі, на лихо, вважають безталанним, а й самого оракула. Той, ходять уперті чутки, наполегливо підбирає потайні ключики до гордовитого й гордастого кабінет-міністра.

І герцог, звісно, не забув, ніколи не забуде і не простить йому загравання з принцесою Анною Леопольдівною та її чоловіком Антоном.

Вони, Бірон-старший і Остерман, ладні один одному перегризти, проте завжди еднають свої сили проти тих, хто невдоволений іноземним засиллям біля трону. З ними конфліктувати небезпечно, а, спритно маневруючи, розгортаючи кожному окремо, можна зробити гарну кар'єру. От що треба знати і не забувати, Бо хто забуває, той неодмінно програє.

Хоч ти, Артеме Петровичу, кажуть, у сорочці народився, хто недоволений іноземним засиллям біля трону. З ними конфліктувати небезпечно, а, спритно маневруючи, розгортаючи кожному окремо, можна зробити гарну кар'єру. От що треба знати і не забувати, Бо хто забуває, той неодмінно програє.

Так здавна узвичаїлося: про кожен приїзд коронного гетьмана в їхнє містечко немирівці завше здогадувалися за тиждень-два. У вічі впадали найпоказовіші, віші ознаки. Надвірна міліція набивала місцеву в'язницю посполитими, нахапавши їх у селах та лісах. Під шибеницями на армарковому вигоні висіли повішені. Варта коло брами

й хвіртки ставала пильнішою. Челядь прибирала в палаці, дворі, саду. Доїжджачі, стременні, псарі вимивали коней, хортів, начищали зброю, рушниці, карабіни, старовинні луки. Зі стайні, де гайдуки батожили дворових неслухнянців, виривалися на вулицю розпачливий лемент і хриплий стогін.

А цього разу коронний гетьман з'явився перед вечором зовсім несподівано. І не застав того, до чого звик: стайня німувала, шибениці стояли порожні; в опочивальні, кабінеті каміни не горіли; шаблі, ятагани, мушкети на стінах не ярили сліпучим блиском.

Магнат був украй невдоволений — мерзенно вилаяв губернатора, маршалка двору, зі старшою покоївкою та ключницею не захотів розмовляти, а гайдукові-десяцькому пообіцяв на завтра двадцять канчуків — за непорядок.

Уже смерком до Сави Чалого прибіг комірник. Розхристаний, переполоханий, задиханий.

— Біда, пане полковнику! — випалив не привітавшись, не скинувши шапки. — Дідич приїхав. Такий сердитий, не доведи господь. Усіх лає, завдає жару. Челядь тремтить, маршалок, ключниця, токовий, вишивальниці, гаптувальниці — захекалися. Вас кличе. Мчіть бігцем. Я біжу ще в управу. Бачу, всім перепаде.

Сава не квапився. Ступаючи вулицею, в думках готував відповіді на можливі запитання.

«Скільки втекло надвірників минулої зими?» — «Вісімнадцять. Півсотні одіслано в Рубань та Степашки». — «Скільки зловлено ворохоубників?» — «Сто двадцять шість». — «Усіх скарано?» — «Ні. Дев'ятнадцять сидять у в'язниці». — «Чому?» — «Сподівався приїзду ясновельможного дідича і готував. Якщо буде звелено — завтра всі до єдиного повиснуть на шибениці або сконають на палях». — «Коли востаннє прочісували волості?» — «В кінці березня — на початку квітня». — «Що зроблено тоді?» — «Спалили п'ять сіл і три хутори. Відшмагали, повісили, зарубали майже двісті хлопів». — «Де?» — «На Тамошпільщині, Тульчинщині, Комаргородщині, Гайсинщині, М'ястківщині, в Джуринських лісах». — «Втрати є?» — «Не дуже великі, тридцять два козаки». — «Коней, зброї, спорядження вистачає?» — «Повністю». — «Скарги є?» — «Жодної». — «Службою вдоволені?» — «Цілком!»

Однак Юзеф Потоцький, на відміну від попередніх наїздів, нічого не питав полковника про службу. Люб'язно усміхнувся, міцно потис руку і запросив сідати.

— Сердечно здоровлю, — сказав урочисто. — Зичу щастя та всіляких гараздів.

Сава непорозуміло закліпав віями.

— Маршалок хвалив мені і весілля, і ваш вибір. Шкода, що мені не повідомили.

Сава зашарівся.

— Не мав честі турбувати вашу вельможність.

— Чи не хотів показати обраницю серця? — посміхнувся гетьман.

— Не мав честі, — повторив полковник.

— Маршалок прецінь захоплений Мар'яною, офіціаліст живицький теж. Я, звісно, не був би суперником чи боянином, а проте цікаво.

— Не знав, не уявляв. Боже мій, боже.

— Нічого. Може, колись побачу. Вона, здається, унітка?

— Була, але прийняла благочестя.

— Для вас це похвально. А чому не сталося навпаки?

— Чоло полковника зрослося потом.

— Я сповіді не міняв і не мінятиму.

Гетьман спохмурнів.

— Жаль, — зітхнув. — Тіара папи римського освітлює, немов сонце, корону Речі Посполитої.

— У бою не віра головне, — зважився полковник. — Гайдамаки також поспіль православні, проте мої козаки люблять своє.

Потоцький мить подумав.

— Так, так, не віра, — потвердив, — хоча й вона має вагу. Можливо, про це поговоримо згодом. — І перейшов на інше. — Ваші дії проти ребілізантив заслуговують високої похвали та гарного презенту.

— 3 вашої ласки.

— 3 моєї, звісно, — відкинув гетьман голову на високу фотеля. — Знаю, ви кохаєтесь у конях та зброї.

— 3 дитинства залюблений.

— Завтра матимете від мене десять породистих жеребців у повній зброї і коштовну домаху. Що плануєте чинити далі? — перейшов коронний гетьман до діла.

— Маю намір поколошкати січовиків.

— Там, чувати, ваш батько ходить у старшинах.

— Я його туди не посилав. Хочу заглянути в те осине вікно.

— А демаршу Московської держави не викличете?

— Постараюся робити так, щоб не залилось нікого, хто сповістив би росіянам.

— Похвально. Спробуйте.— Юзеф Потоцький глянув у свій записничок.— Маю на вас скаргу. Недавно бачився з князем Любомірським, і той просив накласти на вас пошту за Знеміровського.

— Накладайте.

— Той шляхтич і досі не оклигав. Мордували, покинули на снігу. За що то?

— За Рашків.

— Не розумію.

— Коли я сотникував у Рашкові, він допікав мені на кожному кроці, неславив мене й мою теперішню дружину. От я йому й відплатив.

— І справедливо,— хитнув головою гетьман.— За честь кобети можна й треба відплачувати.

Артем Волинський помічав — над його головою збираються грозіві хмари. Заворушилися всілякі інтригани, кар'єристи, заздрісники та люди з нечистим сумлінням. Раніше там, за темними кулісами державного керма, діяли Бірон, Остерман, Неплюєв, а донедавна вигулькнув ще один учасник мстивого балагана — Олександр Борисович Куракін. Це той багатий князь, який намагається грати роль столичного мецената, гуртує довкола себе небагатих піітів, підгодовує їх, а вони прославляють свого благодійника.

То ж він, Куракін, власним коштом допомагав теперішньому членові Російського зібрання вчених Василеві Тредіаковському вчитися в Сорбонні, привіз з-за кордону додому, посприяв тому, що злиднений студент-мандрівець став академіком, секретарем, вийшов у люди. За всі ті послуги пііта присвятив йому свій переклад французької книжки «Ізда в острів любові», а тепер складає оди й мандригали на честь головного керманіча Академії наук барона Корфа.

Олександр Куракін все більше і більше нахабніє, явно догоджаючи чужостороннім забородам, ллюючи воду на їхній млин, такий шкідливий і згубний для Росії. Ще влітку минулого року цей аристократ-неук і п'яниця заочно лаяв третього кабінет-міністра прямо прилюдно, в палаці. Леопольдівна та царівна Єлизавета Петрівна. А таємний секретар імператриці Йоганн Ейхлер по-дружньому застеріг:

«Раджу тобі, Артеме, менше учай до Анни Леопольдівни і принца Антона. Герцогові курляндському те вчашання стоїть поперек горла. Матимеш за нього халепу. Норов фаворита знаєш». — «Знаю, друже, але не можу стримати себе, — широко скаржився міністр. — Не маю права мовчати, всюди бачачи жахливу несправедливість. Ти теж, Йоганн, приходиш із німців, однак народився в Росії і не завдаєш їй такої страхітливої шкоди, як Бірон, Остерман та їхні відручні. Я часто буваю у государині, довго розмовляю з нею, а якоїсь путящої, твердої й остаточної резолюції не можу домогтися. Словом — дурепа нетесана. Сама вона в державних справах нічого не тямить, власне, й не цікавиться ними. Живе балами, бужениною, вином, розвагами, прикрасами плітками. І так раптово, круто обертає гнів на милість і навпаки, що годі й збагнути». — «Таку владу має», — вставив секретар. «Легковажна, як і більшість жінок, що не здатні самостійно мислити». — «Можливо. Я також не раз прислухаюся, придивляюся і приходжу до сумного висновку: навіть безмежно віддані люди, особливо росіяни, викликають у неї підозру». — «А герцог, оракул, президент військової колегії цим користуються» — «Маєш рацію, Артеме, особливо щодо оракула».

Волинський тоді аж зойкнув: «Ех-ех. Уся біда, очевидно, в наших порядках, в необмеженій владі самодержця, яка позбавляє міністрів найелементарнішого права. В інших країнах не так. Взяти хоча б Річ Посполиту. Ми глумимося над її внутрішнім розгартієм і частково маємо рацію, але вона все-таки республіка. Влада короля там обмежена. Кожен депутат сейму користується правом *vetō*. Навіть над пересічним шляхтичем, не кажучи вже про магнатів, сам корононосець не владен. А в Росії кожен, навіть міністр, сенатор, генерал, мусить боятися, тремтіти за свою голову. Страхітливих мук, переслідувань, опали, знущань знали Голіцини, Долгорукі, Татіщев, Макаров та інші. Сеї вони — князі, графи, міністри, маршали, генерали, адмірالي, губернатори — щось та зробили для збагачення й слави імперії, а потім пережили дивовижні приниження. Скажи мені, добрий приятелю, хто ж тепер на черзі? Кого відведуть до таємної канцелярії, потягнуть на дибу, шмагати будуть батогами?»

Ейхлера, наче коротка блискавка, пересмикнула судорога. «Бог з тобою, Артеме, не накликай біди». — «Я не накликаю, однак, дорогий Йоганне...»

Волинський тоді більше й слова не зронив. Гаряче потис другові руку, сів у екіпаж і поїхав додому. А там, замкнувшись у кабінеті, взявся за своє «Генеральне розмірковування про поліпшення внутрішніх державних справ», над яким морочився вже не один день.

Писалося легко, натхненно, слова самі лягали на папір. «Ми, міністри, хочемо всю вірність прийняти на себе, нібито тільки ми все робимо і вірно служимо. Дарма так багато думаємо про себе: є чимало відданих рабів, а ми тільки пишемо, та в конфіденції приводимо, і тим ревність інших придушуємо, і перебрали на себе багато справ, які не належать нам, а як робити їх — самі не знаємо».

Згодом, завершивши оте розмірковування, звиряв його вголос своїм найближчим товаришам — конфідентам. Вони захоплювалися, навперебій хвалили його, як автора. Адміралові Федору Саймонову припала до серця вимога скасувати посаду генерал-прокурора, який зводить нанівець волю сенаторів. Петрові Єропкіну сподобалася пропозиція поширити освіту серед духівництва й дворянства. Андрія Хрущова вабила порада боронити купецтво від свавілля воевод, відновити магістрат...

Вони, конфіденти, переписували й розповсюджували його думки. Деякі з них дійшли навіть до обер-камергера Ернста, котрий похвалив їх...

Потім Волинський зважився на найрішучіший крок — написав государині листа про нікчемність людей, які оточують її. Прізвищ не називав. Але приятелі, вислухавши те послання, легко впізнали в ньому конкретних персонажів.

— Дуже гарно й справедливо написано, — радів Черкаський, якого жартома називали Черепахою. — Якщо Остерман прочитає, то побачить себе, неначе в дзеркалі.

— Цей лист, — докинув Йоганн Ейхлер, — точний портрет оракула.

— Можна пізнати також герцога курляндського. Немідиною одсилай, Артеме Петровичу, государині.

Так він і зробив.

Лист Анні Іванівні не сподобався. Викликавши до себе зухвалого кабінет-міністра, вона роздратовано кинула:

— Шлеш мені листа з порадами, мов государю-недоумкові, повчаєш. Хто напоумив тебе на таке? За кого вважаєш мене? Іди собі! — крикнула і погрозово замахалася червонястими кулаками, наче хотіла вдарити в лице, як

часто поводитися з іншими придворними, навіть з чоловіками. — Іди геть!

Після того не викликала, не дорікала, не лаяла. Здавалось, її лють і роздратування назавше вщухли. Можливо, так воно й було. Але на початку нового року про оту розмову між государинею та кабінет-міністром почали говорити в місті. Її переповідали, доточували, витлумачували на різні лади.

Одні дивувалися й вихваляли незвичайну мужність Артема Петровича. Другі замовчували її. Треті засуджували, навіть погрожували, віщуючи йому тяжку покуту.

Останні відчутно переважали, виділяючись своєю запальністю. «Але бруд на чесних придворних, — казали їм. — Отакий кабінет-міністр. Знову зчиняє бурю, силкується поновити вимоги про умови миру».

«Хизується своїми талантами, вченістю». — «Підказує, напоумляє саму імператрицю». — «Підкопується під інших, криє». — «Сам силкується стати імператором». — «Цей республіканець». — «Зухвальство!»

Найбільш заповзато шаленів князь Куракін, а йому домагалися його лакизи.

На водохресні свята Волинський, проходячи набережну Неві, сам чув, як у гурті молоді хтось читав глумливу яєчку. Деякі рядки з неї засіли в пам'ять кабінет-міністра.

В отечество свое как прибыл некто вспять,
А не было его там, почитай, лет пять;
То за все пред людьми, где было их довольно,
Дел славою своих он похвалялся больно
И так уж говорил, что не нашлось ему
Подобного во всем, ни равна по всему...

Гурт загонисто реготав. Артем Петрович також злегка посміхнувся, але не став слухати: на берегах Неві всіляке говорять і читають.

Увечері завітав до нього Андрій Хрущов і поклав на стіл списаний аркуш. То була вранці почута байка, що мала назву «Самохвал».

— Про тебе, Артеме, — сказав він. — Пізнаю руку й поезію бездарності Тредіаковського. Та й люди потвердили, що написав академічний секретар задля Куракіна. А п'яний Куракін носиться з цим «Самохвалом», наче курка з яйцем. Всюди квокче. Невже оце так минеться йому? Та Тредіаковському. Га, Артеме?

Волинський не відповів нічого. Цілісіньку ніч і очей не замигав. Палив цигарку за цигаркою, тинявся, мов учаді-

лий, по лабіринтах своїх покоїв, потирав пальцями гаряче чоло, скроні, підшукуючи гідну сплату піїтові та його могутньому покровителеві. Стомлений, змордований, заснував аж удосвіта, так і не прийнявши певного рішення.

Вранці не пішов на службу, а підвечір по нього прислали з кабінету.

— Даруйте мені за виклик, — вабичливо сказав Остерман, — але необхідно. Мабуть, ви знаєте, що господарня надумала справити потішне весілля блазня Голіцина-Квасника та калмички Буженінової.

— Чував.

— Справа це дуже складна, відповідальна і почесна. Герцог доручив її вам.

— Мені? — здивувався міністр. — Я того зовсім не уявляю, не знаю, що і як робити.

— Дізнаєтесь, — повчав оракул і загадкого посміхався. — Князі Куракін, Черкаський, а також Іван Неплюєв уже склали найдокладніший проект. Прочитайте його, вивчіть і все зрозумієте. До речі, ціла низка пунктів того проекту вже виконується — по всій імперії пішли укази надіслати все потрібне для веселого маскараду. Зараз треба братися за виконання найважливішого завдання — спорудити між Зимовим палацом та Адміралтейством Крижаний дім.

— Крижаний? Як це?

— Так, з криги. У проекті він весь розписаний. Треба замовити комусь з наших академіків величальні вірші про молодих.

Вертаючись додому, Волинський не міг збагнути герцогового доручення. Що це — глузи, спроба накликати на міністра новий гнів господарині, випхати його з кабінету? З волі Мініха, Бірона, Остермана він скуштував уже всіляких ролей, але такої і не передбачав. Кабінет-міністр повний генерал порядкує на весіллі блазня та придворної плетухи. Тобто опускається до їхнього рівня, уподібнюється їм. Навіть сам диявол ледве чи придумав би отаке збиткування.

Проте в тому великому горі була також краплина втіхи — хай компонує вірші Тредіаковський, підлиза п'яниці Куракіна...

У понеділок перед вечором з волі Артема Петровича хвацький кадет притарбанив академічного секретаря. На Слоновий двір, де вже готувався майбутній маскарад. Не встиг піти виповісти свою скаргу на кадета, який не ска-

зав, куди й навіщо везе, розгнуздано, нахабно поведився з ним, як кабінет-міністр люто наскочив на нього і тричі вдарив по обличчю.

— За що б'єте? — знявся від несподіванки поет. — За що, Артеме Петровичу?

Та Волинський не слухав, навіть зловтішно зареготав.

— Додав ще ти від себе, — звелів кадетові. І той охоче виконав повеління високого начальника.

Тредіаковський ледве тримався на ногах, витираючи з лоба кров. Не міг збагнути, що сталося, чому його так безжально карають.

— Пане кабінет-міністр, я абсолютно нічим не завинов, — говорив крізь сльози. Але на його виправдання ніхто не зважав.

— А тепер, академіку, — втрутився Петро Єропкін, — катай додому і спішно складай вірші на Квасниково весілля. Геть! Бо я зараз також додам, додам так, що й рідна мати тебе не впізнає...

Вирішивши поскаржитися на свавілля кабінет-міністра, Василь Тредіаковський, спухлий, у синяках, рано-вранці пішов на поклін до герцога, але в передпокої Бірона його застав Волинський і побавровів од злоби. Знову ляпаси, ляпаси. Далі відпровадив скаржника до комісії. Там йому випали сотню палиць і — «під караул». А коли прочитав вірші на маскарад, додали ще батогів і відпустили.

— Іди! — гукнув йому Волинський. — Скаржся на мене кому хочеш, а я своє взяв. Та зятим собі: складатимеш пасквільні баєчки — ще більше заробиш.

— Я нічого на вас не писав, — хлипав Василь Кирилович.

Після блазневих весілля Волинський сподівався переслідування, суду. Та, як видно, все минулося. Незаслужено скривджений Тредіаковський видихував побої, Куракін балавав герцога й господарню заступитися за потерпілого. А кабінет-міністра ніхто не викликав, наче нічого й не сталося.

Двадцять тисяч карбованців, які йому подарувала імператриця з нагоди закінчення російсько-турецької війни, ще більше впевнили його: виходить, поки що не він на черзі...

Згорнувши важенну книгу в цупких палітурках, Мар'яна поволі одсунула її туди, куди не сягало світло з-під

рожевого обідця лампи, і блаженно склепила обважнілі повіки. Не відчувала п'яних пахощів, що линули в розчинені навстіж двері світлиці, не чула голосистих солов'їв які виспівували в степашківських розквітлих садках, немов закохані менестрелі.

Її уява, збуджена щойно прочитаним та колись почутим од батька, буйно розкрилювалася, вихоплюючи з густої пільми міфічні образки і цілі картини.

Деся далеко-далеко пропливають, наче марево, палестинські, єгипетські поля. Он уже мріють хисткі обриси Єрусалима. Ген-ген, за найдальшим видноколом, ледве сутеніє Голгофа, звана ще Лобним місцем. А вершина легендарного горба яскраво осяяна. Там — важкий хрест з розіп'ятим на ньому Ісусом Христом. Голова сина непорочної діви Марії схилена, очі заплющені, на білих руках і ногах темніють іржаві головки цвяхів, від яких збігають кривулясті струмочки крові...

Чи бачила окрадена матір пекельні муки свого єдиного сина? Мабуть, бачила. А якщо й не втрапила на Голгофу, не дивилася на ті муки, то чи знала про них, чула рідний голос, благання і прокляття? Сама ридала, кликала йому на поміч-оборону. Недарма слідом за ним, обернувшись на хмарину, полинула в небесну високість.

Обоє чекають там другого пришествя та страшного суду, коли перед ними стануть на коліна його запроданці й мучителі, благатимуть пощади...

А ти, полковникова жоно, не станеш перед судом праведним? Можеш стати. Далєбі, станеш. Бо ж нечестива єси, як і отой Іуда Іскаріот, що продав свого вчителя Ісуса Христа за тридцять срібняків. На тобі теж лежить незмивне юдине тавро. Брала срібняки, за них продавала, міняла, зраджувала. Православна віра, потім унія, знову православ'я, а передбачається ще й католицтво. Вацлав Гжицький щедро обдаровує і невідступно наполягає. І вітця рідного тягнеш за собою. Андрій, Сава, Вацлав, Василь...

Кому ти вірною була, є і будеш? З ким не ділила срібляжки? І чий плід носиш у собі? Срібняки, срібняки, срібляжки — кругом мстиво побрязкують вони. Чи не повісишся колись від гризоти сумління подібно до апостола Іуди? Страшно? Не читай більше святих книжок, не замислюйся, то й не буде лячно...

Відчула на ший вологий дотик і жажно стрепенулась.

— Хто? — запитала пошепки.

— Угу-у, — озався Тумка.

Пальці його, наче липка гусениця, з ший переповзли на плечі, сягнули грудей.

— Я ж веліла не приходити, — озвалася Мар'яна.

— Не міг, повір. Караюся, не сплю, не їм, — скаржився півсотенний.

— Зате безпробудно п'єш, — дорікнула.

— Не можу стримати себе. Люблю.

— Маєш Олену.

— Вона, дружина, далеко звідси. На Савранщині.

Мар'яна вередливо перебила:

— Улещуєш Сергієву Гаїну.

Тумка помовчав.

— Намагаюся збудити в тобі ревності.

— Оце ревнувала б тебе до репаної хлопки, — пхекнула Мар'яна. — Чого хочеш?

— Люблю...

Вона рвучко вивільнила плечі з-під його мокрих пальців.

— Про те забудь назавше. Я вже понєсла. Третій місяць вагітності. — І підвелася. — Іди.

Він не квапився. Поволі витяг з кишені золоте пуделечко на такому ж ланцюжку і знадливо поколихав перед нею. Очі її спалахнули.

— Василю, — потяглася до нього, намагаючись вхопити ланцюжок. — Не дратуй.

— А чого ти мене дратуєш? Я не такий, бери. Але й ти не комизься.

— І я, — прошептала. — Позачиняй двері, бо варта, сто-рожі...

Згодом, лежачи в шелестких пуховиках, розмовляли пошепки.

— Учора бачив я в Немирові Вацлава.

— І досі мовчав? — сполошилася.

— Доземно кланявся. Казав, нудьгує за тобою. Обіцяв заглянути в Степашки...

— Ні, ні, — перебила схвильовано. — Сюди тепер не можна, ніяк не можна.

— Поїдь до нього.

— І туди не поїду. Хтось побачить, передадуть Саві, знову піде поговор. Страшно.

— Наполягає: неодмінно мусить бачити тебе, доки повернеться полковник з волинських володінь гетьмана. Не приїдеш у Немирів або не приймеш потаємно його тут — зробить так, що Сава знатиме все про Піщану.

— О боже мій.

Мар'яна нервово підвелася. Сіла на ліжко, відкинула назад зім'яті коси і спробувала зодягти сорочку. Але Тумка схопив її за руки і знову пхнув на пуховики, аж зойкнула.

— Досить, — благала. — Другі півні співають, скоро світанок. Не можу... Сторожі, куховарка. Иди.

А він не слухав, затискав благальний шепіт шаленими цілунками.

Нарешті зіскочив на підлогу і притьмом вихопився зі світлиці. У снігах спинився.

— Коли не хочеш зі мною жити, зроби покоївкою Гаїну. Інакше не дам тобі спокою... І полковник знатиме геть усе.

Вона простогнала. А він, ніби й не чуючи того розпачливого стогону, правив своє:

— Не гребуй мною. Твій малженок вірить мені. Пам'ятаю, як Вацлав купляв тебе ще в Піщаній. Чуеш? Вранці пришло до тебе Гаїну.

Гримнули сінешні двері. Мар'яна насилу отямилася. Лежала спуштошена, квола, з порожнім серцем та розвирненими думками. Було гидко і боляче. Приймати цього неслимака, віддаватися йому — хто годен терпіти такі пекельні тортури? Сава, Вацлав — мужчини шляхетні. Їхні зальоти романтичні, дурманні. А цей гевал бридкий.

Василь Тумка для неї ще осоружніший, ніж був Андрій Козуб. Від того тхнуло сирицею, а від цього — коломазю, гноем, часником, оселедцем. Але вона мусить терпіти, та мувати свою гидливість, лягати з ним...

І справа не тільки в подарунках, а в більшому, істотнішому. Півсотенному справді відомі її шури-мури з езуїтом Вацлавом. Адже чотири роки тому він, Тумка, приїхав від Сави з Саврані в Піщану і застукав їх прямо-таки на гарячому. Та й Вацлав вихвалявся перед ним своїми удачами. Відтоді він, Василь, і користується тим, особливо тут, у Степашках, заступаючи полковника у всьому.

Вже просила, вмовляла — не приходь більше, обличчя мене. Підказувала: привези свою Олену, живи з нею, не викликай підозри у козаків і наймитів. Страхала Савою. А півсотенний провадить своє: «Брешеш, не поскаржишся, хвіст у реп'яхах. Скажу полковникові про твоє перелюбство з езуїтом. Та ще додаю: зводиш наклеп на мене, хочеш вижити звідси, аби я не бачив твоїх любощів з Вацлавом...»

Спробуй залякай його. Відштовхни — і він завдасть тобі найпідступнішого удару. А що ж робити? Як бути далі? Треба дякувати богам за те, що Тумка не все знає.

Та ще той Вацлав Гживицький. Навіщо звіряє іншому свої таємниці, погрожує, нахваляється? Невже натякає їй, що є свідки, що розставлено тенета? Нащо? Не треба цього робити. Вона знає, пам'ятає: минулої середи він сам був тут, лишився на ніч, довго розмовляли, згадували своє перше знайомство і любові в Піщаній. Мар'яна відкрила йому всі свої тривоги й страхи. Він виклав найновіші настанови і вимоги, передав дарунки й святе благословення біскупа при коронному гетьманові. Здавалося, все ясно й зрозуміло, тим паче, що вона обіцяла через два-три тижні прийти в Немирів на таємну зустріч.

Видно, її стосунки з Вацлавом зайшли надто далеко і набрали складного, просто-таки загрозливого характеру. А почалося все, здавалось, несподівано й просто...

До того піщанського теслі, в комірчині якого мешкали Мар'яна і Геронім, упросився перебути березневі віхоли якийсь перехожий. Молодий, веселий, вродливий, він назвався мандрівним поетом, який вивчає пісні й думи українські, захоплюється героїкою козацтва і ніяк не збагне подій на польських кресах.

Новий їхній пожилиць цілісінькі дні й вечори просиджував у комірчині, захоплено розповідав про свої дивовижні пригоди. А коли взаємини їхні стали близькими, Вацлав відкрився повністю: ніякий він не поет, а один з лораторів коронного гетьмана і в даному разі виконує його викради з білоцерківської в'язниці. Виявилось, що йому добре відома історія кохання Мар'яни й Сави і до Піщаної потрапив не випадково.

Подарувавши їй перстень з діамантом на двісті злотих, Вацлав Гживицький від імені свого діда поставив перед нею завдання — або зманити Чалого на коронну службу, або вказати місце його перебування, або ж, у гіршому разі, отруїти. Вона пообіцяла перше. І зробила те, скориставшись з універсалу регіментаря Малінського, якого приїхав Вацлав і передав Саві через Тумку. За те пізніше Гживицький удруге обдарував її.

Останнього разу, побувши потай у Степашках, Вацлав розповів: коронний гетьман невдоволений, що вона приїхала схизматську віру. І велить їй — раніше чи пізніше, будь-якою ціною, але неодмінно і самій повернутися до

унії або й католичкою стати, і чоловіка та батька потягти за собою. Інакше полковницький маєстат, а також Степашки і Рубань можуть перейти в інші руки.

Мар'яна ще нічого певного не сказала. Вацлав чекає відповіді. Тому, очевидно, й квапить з новим побаченням. Хоча б, боже борони, не дізнався про це Сава. Задля нього вона й клопочеться. Без неї не осяг би Сава полковництва, не мав би дарунків від Потоцького. Допоможи, Єзусе, вирвати його з осоружної схизми.

Хоч явної загрози, здавалось, не було, а Волинського обіймав неспокій. Чому всі мовчать, наче змовилися? Государиня, герцог, оракул не хвалять, не гудять, не кличуть, не дають жодних доручень. Остерман, завше люб'язний і ввічливий, зараз зовсім його не помічає, на привітання відповідає крізь зуби. Інші колеги обминають його, ухиляються від зустрічей, вдають, що вони заклопотані нагальними справами. Князь Черкаський кудись зник, на службі не буває, вдома теж не застанеш. Тільки Ейхлера зрідка можна побачити.

Таємний секретар государині сьогодні завітав до кабінет-міністра. Говорив застережливо, аж сердито:

— Ой Артеме, Артеме, не лізь на рогатину.

— Як це? — не зрозумів Волинський.

— На засіданні кабінету виступав проти пропозиції герцога відшкодувати польській шляхті та магнатерії збитки, що їх завдав своїм минулорічним переходом через Правобережну Україну Мініх?

— Виступав.

— Навіщо?

— Не розумію твого запитання, друже. Мав би мовчати? За ті шкоди винуватий головнокомандуючий, а не Росія, то нехай і відповідає перед троном, розплачується. Він достатньо нахапав багатства. Чого коштують лише володіння Вейсбаха...

— Ту пропозицію вносив не фельдмаршал.

— А хто дав право вносити ту пропозицію Еристу Бірону? Росія — не його вотчина. Всілякі зайти силкуються не лише розкішно жити її коштом, а ще й торгувати нею наліво і направо. Один бенкетує, другий ладен розплачуватися потом і кров'ю не рідної їм країни. Короста проклята.

— Герцог, напевне, радився з государинею.

— Знаємо, як вони курляндські забродили, радяться біля чужого кошелю. Гендлярі паскудні, царедворці безголові

і безсердечні. Свята, весілля, розваги, бали, раути, маскаради, гульбища, п'яні оргії — ото і все, чим вони клопочуться. Та ще брехні, наклепи, люті розправи. А государиня...

Ейхлер полохливо закліпав очима, замахав руками:

— Тихше, Артеме.

— Я вдома.

— Так, удома. Але й тут небезпечно.

Ейхлер розтлумачував:

— Таємний радник Неплюєв скрізь понаставляв своїх шпиків. Можливо, й поміж твоїх лакеїв є вони. У мене, наприклад, викликає підозру маршалок твого двору. Придворні шептуні аж захлинаються — Волинський, Волинський, Волинський. Прожектор, писака, пасквілянт, самохвал.

Усе в'яжеться до купи — і «Генеральне розмірковування», і лист-послання до імператриці, і приятелювання з Анковського, і промова на засіданні кабінету, і критика Анни Іванівни за те, що не дає грошей на викуп полонених у Туреччині. Куракін щодня заходить до государині, а в герцога просиджує від ранку до вечора. Видно, шукає сатисфакції за піїту.

— Розумієш, що робиться?

— Розумію, Йоганне.

— Не зв'яжуйся з ними, облиш їх. У крайньому разі підй відставку чи попросися знову на губернаторство. Може, якось перетреться. Щиро й сердечно раджу тобі. Ти знаєш, мені вже довелося зазнати розправи і заслання. Одступись. Волинський потер чоло долонею:

— А не пізно?

Таки було пізно. Машина мстивої розправи, заведена герцогом та оракулом, уже погрозово двигтіла, вимагаючи чергової жертви. Таємна канцелярія злостиво шурхотіла паперами, готувала питальник для судової комісії, а в верховода Андрій Іванович Ушаков смаковито потирав руки...

Спершу Волинському заборонили відвідувати імператорський палац, а незабаром взяли його під домашній арешт, оточивши будинок посиленним караулом і позабивши дошками вікна. Настала цілковита самотність. Сидів Артем Петрович навпроти гарячого каміна, перечитчував чернетки своїх писань і готувався не знати до чого.

Може, все-таки покличе государиня, висуне якісь звинувачення, зажадає пояснень...

А князь Олександр Куракін буйно тішився, наче божевільний. Обдаючи Неплюєва коньячним перегаром, горланив:

— Кінець, Іване Івановичу! Усе! Амінь! Я свого домігся.

— Чого? — питав таємний радник, одвертаючись від дурманливого запаху. — Кажіть точніше.

— Нарешті государиня на клопотання герцога апробувала комісію. Спершу ніби не хотіла, вагалася, а потім згодилась.

— Яку комісію?

— Ту, що судитиме самохвала.

— Догрався, — злорадно кинув Неплюєв. — У щасливій сорочці народився...

— Знатиме, з ким зв'язався, — вів далі Куракін. — Йї величності я жартома сказав: «Колись ваш великий дядечко накинув був зашморг на шию Волинського, а вам випадає затягти його». Вона була невдоволена моїм дотепом, але посміялась.

— Хто входить до комісії? — цікавиться таємний радник.

— Дев'ять знатних мужів, у тому числі й ви. Вас рекомендував, звісно, Остерман.

Неплюєв ледве стримав свою шалену радість. Його та Волинського життєві дороги нарешті-таки перетнулися. Тепер таємний радник згадає кабінет-міністрові все і досхочу натішиться помстою, яку виношував роками. Довгожданий час настав!

— Ви теж член комісії? — спитав Неплюєв.

— Ні. Я зацікавлена особа. Обійдетесь без мене. Доля підсудного вже вирішена. Самохвалові висунуто тринадцять звинувачень. Рівно чортова дюжина.

— Знаєте їх?

— Не лише знаю, сам доклав до того рук.

— Є і про молоде подружжя, і про Тредіаковського, і про виступ Волинського в кабінеті супроти вимоги герцога відшкодувати збитки польській шляхті та магнатерії?

— Майже нема. Пункти складено головним чином на підставі його дерзновенного листа на ім'я государині, а всі інші провини самохвала залишено осторонь, хоч насправді головними є саме вони. Ернст Бірон ворогам не прощає нічого, але вміє приховувати справжні причини сво-

го лютого гніву. Так само робить і ваш шеф Остерман. Справі надається характеру, небезпечного насамперед для імператорського трону, Російської держави в цілому.

Три дні підряд возили Волинського на допит комісії. Відповідаючи на всі звинувачення, кабінет-міністр скаргно говорив про переслідування його Остерманом, Біроном, Куракіним та ще деким. Його не слухали, перебивали.

Найбільше прискіпувався Неплюєв.

— Не викручуйся, не верзи казна-що! — гукав він, за-тискуючи кулаки. — Будь відвертим, щирим!

— Я правду кажу.

— Брешеш!

Підсудний не стерпів.

— Не кричіть на мене, прошу. Ви креатура Остермана, продажний слуга, підніжок, холоп. До того ж ми з вами давні вороги. І не маєте права судити мене.

— Брехня! — озвірів Неплюєв. — Партикулярної сварки між нами ніколи не було, окрім того, що я лаяв тебе за лінощі та хитрощі в Немирові.

— У Немирові я хворів.

— І вихваляв польський державний лад, огидний шляхетський республіканізм, співчував українським бунтівливим мужикам, обстоював права на існування розбійницької Нової Січі. Я вивчив тебе добре, пильно придивлявся. Ти мріяв захопити царський трон...

Очі Волинського розширились, високе чоло зрослося рясним потом, гарні білі зуби дрібно зацокотіли.

— Це наклеп, підлий наклеп, — сказав він тихо і вразно. — Клянусь богом, ніколи не мав такого наміру. Бажав кращого рідній землі, сподівався побачити її в щасті й достатку, клопотався про долю російського дворянства, про нашу обдаровану молодь...

— Досить! — ще більше осатанів таємний радник. — Самохвал. Інших зневажав, дурнями обзивав... Час, панове, кінчати. Все ясно, як білий день. Ображати государиню, герцога, віце-канцлера, президента військової колегії, заслужених дипломатів — хіба цього мало?

...Через три тижні Волинського підтягли на дибу. Катували. Нещадно били на очах у його заплаканих дітей. Він мовчав, зціпивши зуби. Неплюєв, одштовхуючи катів, сам хапався за дрюка. Не поступався й перед Ушаковим, разом з яким приходив на допит.

— Е-ех-ех! — навітався. — Оце тобі, всезнайку, за двадцять тисяч, за розум, за, за, за!..

Судова комісія засідала недовго.

— Я пропоную, — першим підвівся і заговорив категоричним тоном прокурора таємний радник. — Пропоную, повторив з притиском, — посадити самохвала на кіл.

— Государиня, мабуть, не апробує такого вироку, — засумнівався князь Репнін.

Неплюев шукав виходу, щоб таки взяти гору:

— В такому разі пропоную спершу одрізати підсудному язика, а потім одрубати праву руку й голову. Язика для того, щоб не обмовляв.

— А навіщо руку? — здивувався генерал Румянцев.

— Щоб не писала пашквілів, — пояснив Неплюев, самодоволено ошкірившись. — Ефектно? Безумовно. Найближчим полигачам кабінет-міністра, його «конфідентам» Єропкину і Хрушову стягти голови, а решті його підпісвачів — Ейхлеру та іншим — всипати батогів і зіслати на вічну каторгу в Сибір. Такі настанови герцога та віце-канцлера.

— А государині?

— Пан Остерман запевнив, що верховна апробація такого присуду цілком гарантована.

— Ну, якщо гарантована...

Падають чесні російські громадяни, світлі голови, а государиня апробує, резолюційно благословляє криваві судилища.

Плаче й стогне Росія.

А Бірон, Остерман, Мініх, тихенько обраховуючи свої багатства та чини, злостиво регочуть, немов сичі.

Недолугий Неплюев тішиться.

Складають позолочені та посріблені теки. Порожніють кабінети. Довкола палацу та в його коридорах змінюється варта.

На північну столицю Російської імперії з туманного моря похмуро спадає грозова і темна ніч.

Хто наступний? Кого обсновує таємна канцелярія? Кого потягнуть на дибу безжальний Ушаков та Неплюев?

Смерком кована брама гвалтовно заgrimіла.

— Хто? — запитали з січового подвір'я.

— Я, Пхайка. Пускай!

Скрипнула хвіртка.

— Чого так пізно? — сердиться вартовий.

— Де кошовий отаман? — замість відповіді запитав полковник.

— У себе. Старшинську сходку проводить.

Хата Івана Фоминича була вщерть заповнена людьми. А господар говорив, уже підсумовуючи:

— Отже, посилаємо в столицю Єремівича й Федоріва. А ви, браття, маєте повністю викласти государині всі злигодні та збитки, яких завдала Січі війна, показати нашу нестерпну бідність, розповісти про жахливі напади коронних роз'їздів. Попросіть, щоб знайшли управу на київського генерал-губернатора.

Різко брязнули двері, і на порозі став бугогардівський полковник. Він скидався на прояву. Розхристаний, без зброї, простоволосий. Розпатланий. Обличчя воскове.

— Біда! — вигукнув. — Біда, біда, — повторював він, немов папуга.

— Яка? Де? — стривожився кошовий отаман.

— Гард зруйновано, церкву спалено, зимівники, хутори...

Всі підхолювалися з місць, допитувались:

— Ким зруйновано?

— Татарами?..

— Коронними хоругвами?

Пхайка заперечливо крутив головою.

— Сава Чалий... Гард, церкву, мій хутір...

— Чалий? — дивувалася старшина.

— Невже покатоличився чи прийняв унію?

— Православний храм спустошити...

— А ти, бува, не наплутав з перестрахи?

— Він, він, він, — товк Пхайка. — Сава.

— Де твої козаки? — супився Степан Гладкий.

— Не знаю. Побиті, інші розбіглися...

— Розкажуй усе до пуття, — звелів Фоминич.

Поволі вгвтавшись, Пхайка оповідав. Минулої ночі, дець перед світанком, коли вся півсотенна залога міцно спала, надвірники Сави Чалого увірвалися в Гард з трьох боків. Спершу спалахнула паланкова управа, потім — козацький курінь, церква. Від галасу, стрілянини й полум'я пробудився Пхайка. Поки одягався, озувався, напасники вже порядкували в його хуторі — виганяли скотину, тягли все з комор, гримотіли в двері, вікна. Йому пощастило вибратися з хати підземним лазом і сісти охляп на коня.

— Так ти й не бився з ворогами? — перервав розповідь Білецький.

— Не було коли й чим.
— Звідкіля знаєш, що серед напасників був Сава Чалий?

— Чув, як його гукали.

— Ех, полковник... Залишив свою паланку, козаків. Гарбати годен, а воювати боїться...

— І тікає не гірше від зайця, — докинув Єремієвич.

— А що ж далі робити? — запитав Решетило.

Запала давка тиша. Навіть було чути, як шкварчали люльки й цигарки. Лесь Федорів, широко роздуваючи ніздрі, гнівно сопів.

— Дозвольте, пане кошовий отаман, моему куреневі махнути в Бугогардівську паланку, — попросив він.

— Зараз уночі?

— У канівців очі котячі, не заблукаємо.

Розмову перехопив Гладкий:

— Якщо вже їхати, то найзручніше ведмедівцям — у нас Сава колись молодиковав. Наших багато погадамачилося, орудували в його ватазі, а потім він зрадив їх. Смертельні рани й загибель Гриня Бука кличуть до помсти насамперед наш курінь. Чи не так, дядьку Карпе?

Карпо Чалий не відповів. Низько схиливши голову, сидів немов рокований. Важко було вгадати, що думав старий запорожець.

— От бачите, — озвався Пхайка. — Яблуко від яблуні далеко не відкочується. Яке насіння, таке й коріння. Хай відповідає за свого виплодка.

Єремієвича конвульсивно пересмикнуло. Завше спокійний і врівноважений, він цього разу рвучко схопився на рівні, вихопив з-за пазухи пістоля. І блискучу цівку наставив прямо в зіниці бугогардівського полковника.

— Замовкни, гад повзучий! — гримнув, аж шибки у віках дзенькнули, а лампа під сволоком заколивалася й мерехтливо заблимає. — І не ліпи горбатого до стіни. Яблуко від яблуні... Сава підходить як син більше тобі, ніж Карпові.

— Та я ж нічого такого, — забелькотав Пхайка, ховаючись за Решетила. — Мені тільки здалося. Карпо не відповів Гладкому, зневажає нас.

— Брешеш, пройди світе! — наступав Єремієвич. — Не плюй заслуженій людині в душу, не вистромлюй своє отруйне жало, коли хочеш жити. — І вже говорив до сходки: — Панове громадо, вношу на ваш розсуд пропозицію. За боя-

гузтво, за втечу від ворога, за зраду своїх козаків, за численні хабарі та брудний наклеп на Карпа Чалого позбавити Пхайку полковництва і судити січовим судом.

Господа кошового отамана знову на мить зацікавила. Пропозиція була такою незвичною і несподіваною, що ніхто не спішив рішуче підтримувати її а чи відхиляти. За всю історію Нової Січі подібна, здається, ні разу не виникала. Козаків, незначних старшин, щоправда, іноді судили, кидали під дошкульні кії, ставили до ганебного стовпа. Але щоб карати генеральну старшину, полковників — такого не було.

Олекса Сокур протер підсліпуваті очі темно-зеленою ганчіркою.

— Щось воно, браття, не зовсім тее, — заплямкав лінкувато. — Та ще як на це подивляться київський генерал-губернатор Леонтьєв, фельдмаршал Мініх, сама цариця? Треба порадитися. Маю іншу гадку — завтра дати полковникові півтори-дві сотні козаків, хай їде в Гард, роздивиться, що там накоїли, і доповість кошу. А вже потім будемо міркувати.

— Я проти, проти! — вигукнув Лесь Федорів. — Що ти, Олексю, плетеш? Забув, як Пхайка весною тебе мало не застрелив? Посилати страхополоха з козаками, аби ще раз покинув їх напризволяще, а сам дременув. Погана твоя рада, крутійська. Чути, одгикується твоє колишнє приятельвання з Тукалом та Пхайкою.

Канівського курінного отамана підтримав Білецький. — Давати козаків, які зазнали стільки мук у минулій війні, на поталу шкурникові і боягузові? Я також проти. Раджу послати в Бугогардівську паланку Ведмедівський та Канівський курені разом з їхніми отаманами, а Пхайку таки судити.

— Зараз? — поспитав Решетило.

— Можна й пізніше, тоді, коли дізнаємося про наслідки його зради. А поки що замкнути в пушкарню.

Фоминич підняв булаву, одкашлявся.

— Які ще будуть думки?

З усіх боків посипалось:

— Краще, ніж Білецький, не скажеш.

— Попотрошити полковникові хутори, забрати на користь товариству хабарами набуте добро...

— Сава, далебі, вже попотрошив...

— У Пхайки не один хутір.

- У пушкарню!
- Київ побільше наготувати.
- Усіх така воля? — спитав кошовий отаман.
- Авжеж.

— Досить балачок! — докинув Єремієвич і засунув пістоль за пазуху.

Пхайка пополотнів, втягнув шию межі плечі, наче жду-чи удару в голову. Благально звів на отамана очі, повні сліз. Руки його лихоманково тремтіли, губи сіпалися.

— Дозвольте мені сказати.

— Досить, — перебив Фоминич. — Судові скажеш. Прошу отаманів Бутуринського, Переяславського та Джерелівського куренів ув'язнити полковника.

...Повернулися Гладкий і Федорів у кіш через півтора тижня. Звіт обох отаманів перед старшинською сходкою викликав смуток та жальне зітхання. Бугогард обернено на попелище. Більшість хуторів, зимівників пограбовано й поруйновано. Ніде нема ні людей, ні скотини, ні реманенту. Рибальські снасті поламано, порізано. З усієї залого знайдено й поховано тридцять чотири трупи — жорстоко поколотих-посічених. Одного, тяжко пораненого, привезено в січовий шпиталь. Решта козаків зникла, очевидно, забрана в полон. Поранений підтвердив: напала немирівська надвірна міліція коронного гетьмана під орудою полковника Сави Чалого. Напасники бешкетували в паланці всього один день, а перед вечором, повантаживши все добро на вози й гарби, подалися лівим берегом Бугу вгору.

— Ота-ак, — зітхнув Білецький. — Мені ясно одне: Пхайку судитимемо, хай згине недолудок під киями і не плямує запорозької слави. Але й Саві гвалтовенства простити не можна. Ні, ні, не можна, — наголосив з тяжкою мукою. — Плюндрувати рідну землю, служити її пекельним ворогам, проливати козацьку кров, руйнувати благочестиву церкву — за таке мало ганебного стовпа.

Кошовий отаман розвів руками, також гірко зітхнув. — Бачиш, вирішувати цю справу не так легко. Всі ми дуже шануємо Карпа. Завдавати йому батьківського болю? Він немало пережив на своєму віку.

— Згоден, згоден! — розпалювався Білецький. — Ми з тобою пройшли війну і добре розуміємо один одного. Обидвом нам жаль Карпа. Однак яблуко від яблуні часом одкочується, навіть далеко. Батьки за дітей, як і діти за батьків, не можуть нести покуту. Я готовий бити доземні поклони Карпові, проте стояти на своєму.

Голос подав Решетило:

— Потрібно заскочити в Немирів, схопити Саву і приволокти сюди. А вже тут розберемося.

— Заскочити, — закипів спідню губу Сокур. — Легко сказати. А хто пустить нас туди, в Немирів? Кругом жовніри, фортеці, ретраншементи, редуті Української лінії...

— А може, вдатися до гайдамаків? — міркував Єремієвич. — Для тих не існують ні фортеці, ні ретраншементи. Їхні руки нічим не зв'язані. А Сава і їм уже залив пекельного сала за шкуру.

Фоминич вагався, заклопотано чухаючи праву скроню.

— Єднатися з гайдамаками ризиковано для всієї Січі. Вони зразу порішають, що ми їхні спільники, також повстанці, розпустять таку поголоску. Тоді не одіб'ємося від коронних та царських комісарів. Можливо, якось тихенько переказати в Чорний ліс про Савин напад на Бугогард, ніби застерегти Гната Голого від можливої небезпеки.

— Пошлімо надійного козака.

Карпо Чалий тихенько видобувся з кутка, в якому полюбляв сидіти навпочіпки на старшинських сходках, і вийшов у сіни.

Єремієвич наздогнав його вже за причілком хати.

— Чого ж ти, Карпе, покинув сходку? Люди радяться, ще нічого не вирішено.

— Нема часу.

— Куди квапишся?

Старий помовчав якусь мить.

— Порадь, друже, товариству не клопотатися Савою. Я знайду йому суд та розправу. І кошеві не буде халепи.

— Неважко затинути, Карпе.

— Вся бугогардівська залога пропала. Молоді, роботящі, а я, сам добре знаеш...

М'ястківка вподобалась Саві Чалому минулої весни, коли розшукував гайдамаків на півдні Брацлавщини. Тоді, виконуючи прохання місцевого посесора Боніфаціуша Масловського, водив козаків у Теклівку, що збунтувалася, га-мував, упокорював її. А потім провів три щасливі й незабутні дні в розквітлому саду та багатючих покоях. Вишукано галантний пан Боніфаціуш, його на диво мила й делікатна малжонка Аврора, а надто молодша сестра-вдовиця Магда — не покидали полковника й на хвилинку. Частували, розважали, винагородили коштовними подарунками за

добру послугу. Ласкаво випроводили, просили навідуватися. При прощанні Магдині зеленкуваті очі зросилися.

Тепер, вертаючи з вдалої бугогардівської виправи, Сава порішив переночувати у Масловських, згадати приємну минувшину, похвалитися славними здобутками ризикованого походу, скарлати перед панським подвір'ям чотирьох полонених. Певен, Аврора й Боніфаціуш були б безмежно раді, а шляхтянка-вдовиця, дуже ласка до військових чоловіків, не одривала б від полковника закоханого погляду. Весною прозоро натякала — має сказати йому щось прецінь важливе, але, видно, в компанії брата й братової не зважилась.

Сподівався погостювати, перепочити після ратних турів, а вийшло те, про що й гадати не міг. Ні Боніфаціуша, ні Аврори, ні Магди нема на світі. Загинули. Не відомо, куди й тіла їхні поділись. Зникли також фільварок, косцьол, панські покої, на місці їх зараз буйниться густа й висока богила. Сад обгорілий, без листя, супиться, наче розгніваний. Село вщерть напхане жовнірами, які обслуговують коронну судову комісію та виконують її вироки. На вулицях годі стріти посполитих.

М'ястківського війта застав в управі.

— Ох, пане полковнику, — скаржився той. — Все, все дочиста пропало.

— Хто це накоїв?

— Гайдамаки. За оту Теклівку, в яку весною водились козаків.

— Гайдамаки тутешні?

— Далєбі, і тутешні, і приведені Кравчиною.

— Тарасом?

— Отож як ви поїхали звідси, приблизно через півмісяця наскочила ватага Кравчини. Ніч темна, гайдуки розбіглися. До ранку посполиті й худобу розігнали. Живим залишився тільки економ. Кудись він їздив, привів дві хоругви, кинувся в Теклівку, але там, окрім Тарасових, були також ворохобники Гната Голого.

— І Голого? — не йняв віри Чалий.

— І його, — potwierдив війт. — Лише кілька жовнірів потім прибилися. Навіть обидва довідці та економ полягли.

— На тому й скінчилося? У Теклівку більше не навідувались?

— Навідувались комісари, та марно: теклівці покинули рідну слободу і пішли з гайдамаками.

— Куди?

— На Томашпільщину, Тульчинщину. А недавно чулося, ніби вся та рвань помандрувала в Чорний ліс. Сава пройшовся по управі, глянув у вікно.

— А ті чого вакують? — показав на цілу лаву шибе-ниць, що височіла над узгір'ям.

— Не вакують, пане полковнику. Щойно звільнилися, трупи гниють, сморід, слабість шириться. Завтра знову підуть у діло.

— Багато буде стратенців?

— Ще не сказано.

— Якщо не вистачатиме, можу додати полонених.

— Треба побалакати з судовиками.

Повертаючись до свого війська, отабореного під М'ястківкою, Сава не знав, що далі робити. Охота ночувати відпала. Настрій безнадійно зіпсувався. Знайомих м'ястківців повиганяли з хат, дбаючи про затишок і зручності для себе. В місцевій криниці вода вичерпалась, худобу напувають з Шумилівки. П'ять сотень людей, сорок дві підводи, череда, отара — де все те оташувати? Уночі можуть полізти в обоз жовніри, між ними та козаками стануться сутички. Потім — дізнання, суди-пересуди, покарання вивуватих, зачинщиків, а Корона, звісно, завше стоїть побіч жовнірів, а не надвірної міліції.

Рушати зараз у Томашпіль? Далєкуваго, три милі з гаком. Воли, корови, вівці зголоднілі за день, підбиті на ноги, плентатимуться всю ніч. У темноті можна дещо й розгубити. Козаки також змучені. Минулої ночі дуже мало спали. Вдень куняють у сідлах, ідуть, наче варені, супляться, а менш загартовані й витривалі починають гостро ремствувати. З такими поночі серед гайдамацьких лісів просуватися небезпечно. Гнат і Тарас ніби вже покинули Томашпільщину, але ж де гарантії, що там не діє якась інша ребілізантиська ватага, що зіткнення з нею не закінчиться сумно?

Мабуть, доведеться заночувати в Раківці. До неї звідси всього — верства-півтори. Он вона — за Шумилівкою, безладно розкидана на крутих пагорбах та понад глибокими урвищами, затикана пожовклими садками. Якраз встигнемо засвітла повечеряти й облягтися спати, щоб завтра було менше сонливих байбаків. А Масловські, Магда... Може, й краще, що вони полягли. Чи не попросити

М'ястківку й Теклівку в посесію? Чотири села — не аби-щиця. З ними межі шляхтою почував би себе міцніше й певніше. Згодом можна було б заволодіти Томашполем, Комаргородом, до Тульчина підібратися.

Ех, Тарасе, Тарасе, і ти, Гнате. З вогнем граєтесь. Пекельним, найнещаднішим вогнем. Гасаєте по всьому Правобережжю, бунтуєте посполитих, винищуєте панів. І все те минає вам безкарно. Минає, доки не взявся за вас Сава Чалий. А візьметься — підете туди, куди спровадили-сьте Масловських. Почекайте, знайду ваше кубло. Чорний ліс почервоніє від гайдамацької кривці так само, як почервоніла Бугогардівська паланка...

Напроти православної церкви, оточеної, мов частоколом, жовнірами з рушницями в руках, полковника перестрів Тумка. Був напідпитку, з посоловілими зіницями.

— Бачили? — кивнув на богилю. — Такий гарний був фільварок, такі покої.

— Бачив, — сумовито відповів Сава. — А ти вже випив?

— Трошки, всього чарчину, аби на сон не хилило. Щось у животі закрутило, то я сьорбнув. Можна таборитись?

— Переїдемо в Раківку.

— Гаразд, — зрадів півсотенний. — Там справді буде краще й веселіше. Хоч жовніри не мулятимуть очей. І, знову ж таки, харч, молодіці гарні, дівчата.

— Худобу, напоївши, залишиш на леваді по той бік мосту, хай напасається. Розстав надійну варту, а сам готуйся в дорогу.

— Куди?

— Завтра вирушиш у Чорний ліс.

— Чого?

— Потрібно розвідати, де стоять гайдамаки, скільки їх, як до них дістатися.

— Але вони надвірників знаєте, як ненавидять.

— Ти колись підсобляв Кравчині. Послуга за послугу.

— А Теклівка?

— Можливо, він не знає, що бував у ній. Дозволю ту розправу перекласти на мої плечі. Полковник, мовляв, винуватий. Ти ніколи не бував у Теклівці, служив при немирівській тюрмі, лише чув від надвірників, як вони під орудою Чалого покарали ту слободу. Второпав?

— Авжеж. Однак...

— Скажеш, остаточно побив зі мною горшки, кинув

міліцію і знову погайдамачився. А, вивідавши все необхідне, даси ногам знати.

Тумка зітхнув. Небезпечний ризик лякав його, виганяв з голови хміль. Пригадував конання теклівського в'їта, Тарасової матері та Тодоски — і спина бралась крижаними брижами. От життя — пхає тебе, куди хоче, не питаючи твоєї згоди, не рахуючись з твоєю волею й бажанням. Колись підсобляв Кравчині... Легко сказати. Підсобляв, бо іншого виходу не знаходив. Мусив, рятуючи власну шкіру. І тепер мусиш стромляти свою голову в пащу звіра, який не знає до ворогів найменшої пощади.

Послуга за послугу... Знаємо, як відшкодовуються добрі послуги. Тебе, полковнику, Кравчина й Голий визволили з білоцерківської в'язниці, а ти звелів мені власноруч підсмикнути Тарасову матір на шибеницю. Та ще пообіцяв Боніфаціушу віднайти і покарати дружину й дитину Гнатових. Сливе виконав би ту обіцянку, якби не захопився виправою в Бугогардівську паланку.

— А нащо нам той Чорний ліс? — запитав півсотенний.

Сава смаковито ляснув нагаєм по сап'яновій халяві.

— Хочеться пошукати щастя й там. Думаю, взимку або ж принаймні наступної весни вдатися туди. Марнувати хліб Речі Посполитої, сидівши вдома, байдикувати не годяться. Якби нам пощастило зруйнувати Гнатів кіш, вигнати гайдамаків у поле і винищити дощенту, коронний гетьман поцінував би наші вояцькі здібності набагато вище, ніж поцінував зараз. Хіба тебе не кортить стати володарем якогось села, ґрунтів, маєтку?

— Душа рветься до раю, а гріхи не пускають.

— Можна й через них, аби в рай. Значить, завтра вранці одпачковуєшся від нас.

— Гаразд. Прошу тільки, не забудьте про Сергія. Де-що я вам уже сказав, а решту розповість пані Мар'яна.

...Приїхав полковник додому перед заходом сонця. Ліс, степашківські сади, просторий квітник напроти вікон мерехтіли молодим багрянцем, збуджуючи мінорний настрій. Передав коня стайничому, заглянув у клуню, шопу, спустив з ланцюга могутнього вовкодава, що нудився під коморою, і побрів до хати. На цегляному чотирикутнику біля сінешнього порога кілька разів тупнув, струшуючи з чока порошняву. Скинув жупан, шапку, старанно витріпав об одвірок і знову надягнув.

Мар'яну застав у світлиці — розглядала візерункове мереживо на білому бамбуковому рушникові. У глибокому

фотелі скидалась на копицю незугарної форми — наперед випинав, ледве прикритий рожевим пеньюаром, гострий живіт. Лице буцмате, густо приплюмлене. Брови рудуваті, очі безбарвні, поійняті загадковим блудом та острахом. Уявно порівнював її з тією, до якої давно звик, і не знаходив жодної схожості. Ніби за літо хтось підмінив дружину. Невже вагітність отак спотворює всіх жінок?

Поцілував губи, та не відчув тієї насолоди й палу, що завше чманили його. Довго не міг голубити.

— Що той пройдисвіт тут наробив? — насилу видушив з себе, аби не мовчати.

Вона заіскрилась червінцем. Не знала, що відповідати, куди подіти себе. Зразу ворухнулась тривожна догадка — Василь. Останнього разу півсотенний, зазнавши ганьби від наймолодшого Степашка, поїхав на виклик полковника в Немирів лютий і розгніваний тим, що полковниця не спромоглася обернути Гаїну в його полюбовницю. Мабуть, видав полковникові її потаємні зв'язки з Вацлавом.

— Хто? — запитала, вдаючи недогадливість.

— Про Сергія питаю. Тумка скаржився.

Йй одлягло від серця. Силувано зарюмсала:

— Від Степашків життя не маю. Скоро зовсім переве-
дуся. Руки накладу на себе. Ненавидять вони нас, особли-
во мене, хоча й знають, що з унії повернула до благочес-
тя. Усі вовками дивляться на наш двір, а отой наймолод-
ший від люті казиться.

— Говори діло, — вставив нетерпляче.

— А хіба це не діло? Мала намір узяти Гаїну в поко-
ївки. Загадала півсотенному покликати. Сергій не пускав
її, лаявся, погрожував мені, обзивав шлюхою. Тумка цвіж-
нув його по плечах, а він тричі так потягнув його цілом,
що зовсім одбив хрипи та паморки. І втік.

— Досі нема вдома?

— Був. Через тиждень після від'їзду півсотенного за
твоїм викликом повернувся. А вчора, казали дворові, знову
зник. Очевидь, почув, що ти вертаєш з походу.

— Ще прийде. Злапаю — живцем спалю. Язика вирву.
Мар'яна заспокоїлась — гроза минала.

— Полководець свій малжонці ніц не привіз?

Він висипав з кишені на стіл персні, шматки золота,
срібла.

— Завтра прийдуть дві повнісінькі хури. Матимеш тих
подарунків.

Вона рвучко підхопилась на ноги і обвила шию чолові-
ка руками, які, проте, видались йому кущими, слизькими
й крижаними.

Не таланило козацькій депутації. Зовсім не таланило,
наче відьма дорогу перейшла на покордонні. Після довго-
тривалої мандрівки, дипломатичних розрахунків та рай-
дужних сподівань застали столицю імперії немовби перед
загрозою чужої навали. Зимовий палац був густо оточен-
ний гвардійцями. Солдати й офіцери маршували сюди-ту-
ди містом. Розкішних екіпажів на вулицях майже не видно.
Не чути сміху, веселих розмов, співів. Люди ходили скрад-
но, з жалобними биндами на рукавах, лацканах мундирів
та фраків, з виразом скорботи й непевності, тривоги й мо-
литовності в очах. Говорили скупко, тихо, напівпошепки,
журно хитаючи головами.

Від перехожих депутати дізналися — Анна Іванівна від-
дала богові душу. Уже й поховано позавчора, але тронний
траур продовжується. А в палаці, за придворними куліса-
ми, між найвпливовішими сановниками — міністрами, ге-
нералами, сенаторами — точаться політичні торги. На тих
утаємничених від петербурзького громадянства торгах ні-
бито найбільш вирізняються герцог курляндський Ернст
Бірон, указно поіменований небіжчицею регентом при си-
нові-немовляті Анни Леопольдівни та Антона Ульріха, на-
званого Іваном VI, Бургард Крістоф фон Мініх, Андрій Іва-
нович Остерман і новий перший міністр Бестужев — пал-
кий прибічник регента.

— Жаль, що ми спізналися, — зітхнув Єремівч.

— Ого-го, — кинув безжурно Федорів. — Нема чого шко-
дувати. Може, те нам і на краще.

— Побалакали б усе-таки з законною государинею. Ви-
клали б скарги й веління товариства, зажадали, попро-
сили.

— Еге, голодній кумі хліб на умі, — не одступав Федо-
рів. — Зажадали, попросили. Минулого разу, коли я при-
їздив сюди разом з Чадим і Решетиллом, теж силкувалися
зажадати, а вона всі наші найпекучіші справи перевела на
теревені про козацькі зальоти, гречку. Випендрювалася
перед нами, мов на ярмаркових оглядинах.

— Не богохульствуй, песиголовцю, хоч лоба перехрес-
ти, — гнівився Єремівч, стягуючи з голови шапку. —
Смерть усіх рівняє, все прощає. Про покійних, веліли муд-
рі предки, можна говорити або добре, або мовчати.

Лесь Федорів не скинув шапки, не перехрестився. За- мість смиренної молитви реготнув у кулак:

— Ха-ха-ха. Не дуже мудрі оті предки, хай їм всячи- на. Кожному і після смерті потрібно надавати те, що він заробив за життя свого.

— Не бляузкай. Все-таки Анна Іванівна благословила Нову Січ. Поживемо — побачимо.

На тому спірку й припинили. Мусили найперш клопота- тися житлом. Заглянули в кабінет, військову та іноземну колегії — скрізь хоч м'яча ганяй. Окрім караулу, жодної живої душі, навіть писарів порозганяла якась лиха годи- на. Облазили все місто, острови, найдаліші закутки моло- дої столиці, відомі Федоріву. Пообідали в убогій харчевні.

— Оце, здається, і вся обнова Петербурга відтоді, коли я був тут, — заговорив Лесь, показуючи на довжелезні на- півзведені казарми, коло яких порались військові. — Тор- гуються, грають у політику, загарбують до своїх рук що можуть, набивають власні гамани, а впорядкувати місто нема кому.

Єремєвич не відгукнувся. Хоча і був зовсім стомлений, а не міг надивуватися розкішними палацами, віллами, цер- квами, колонадами, арками й мостами, довгими, до самих п'ят, і кольористими сарафанами, дорогими шубами, гост- роверхими шапками, сліпучо-білими фетровими валянками, розцяцькованими, запряженими трикінь саньми, дивовиж- ною збруєю та золотими й срібними дзвіночками на патла- тих, круто вигнутих шиях баских рисаків. Усього того не бачив він зроду-віку ні в Києві, ні в Переяславі, ні в Пол- таві, не кажучи вже про Чортомлик чи Олешки.

От де пишнота, от де живий рай! Дивишся і думаєш: а ще недодають, затягують жалування Січі, наче по бід- ності. Велять розподіляти його так, аби посіяти внутрішні чвари, викликати криваві зіткнення між запорозькими ду- ками, яким через пельку лізуть достатки, і голотою, дове- деною до відчаю. Ми стережемо південні кордони, відби- ваємо кримчаків та ногайців, а вони тут...

Уже смерком ледве напители на Васильєвському остро- ві постійний двір без плота й воріт. Там, у чомусь подіб- ному до української корчми, завзято танцювали, надривно б'ючи в бубни, бродячі цигани, засмальцьовані ремісники, ченці, п'яні молодіці та дівчата з підпухлими повіками. Ворушилися, плакали від задущливого диму, спиртних ви- парів підлітки й діти. Руді бородані різалися в карти, по-

бендюжницькому лаялися. Хтось гвалтовно кричав, скар- жився на сирітство, згадував дошкульні батоги, якими йо- го смугували в господарському дворі, показував синці на молодому тілі. Інший кликав хапатися за заступи, лопати і йти на біронів, мініхів, остерманів, корфів.

Намагалась випростатися з темного кутка одноголоса пісня про зрадливе кохання, таємничий терем, вродливу боярину, її ще вродливішого слугу, втоплене байстря, ка- торжника — вбивцю рідного сина. Але її ніхто не слухав, не підтримував, і, може, від того вона безнадійно сумува- ла і скоро заніміла. Напівголий велетень з розкосими очи- ма та чорним кучерявим чубом ходив на руках, вигинався гадюкою, колов собі груди швайкою. Шматував двосічним ножем живіт, зашивав рани іржавою голкою і грубою дра- тою. Люто вигукував якісь незрозумілі заклинання а чи благання і показував на серце, що його там нестерпно пече.

Всю ту горласту ніч козацькі депутати й на мить не за- дрімали, воюючи з невідступними блошницями, які не боя- лися ні світла, ні лайки, ні гарячого окропу, анічогісінько, нападаючи цілими турмами, наче ногайська орда. Лише вдосвіта, коли хижі напасники нарешті заспокоїлися, мож- на було забути бодай коротким сном, якби не тривога про покражу й гвалтування. Запальний Лесь Федорів бігав на ту тривогу і повернувся вранці з обривком коміра шов- кової косоворотки в руках.

— Якись два миршаві купчики, — розповідав стомле- но, — споїли молоду ворожку, заманили в амбар і хотіли згвалтувати. Але, сп'янілі до безтями, заповзялися битися один з одним, а вона й вихопилася з пастки, зчинила крик. Ну ми влаштували їм похмілля...

— А покража? — бурмотів Єремєвич крізь дрімоту.

— Ніякої покражі не було. То хазяїн двору спросоння зарепетував...

Майже два тижні блукали Єремєвич і Федорів коло Зи- мового палацу, та марно. Ніхто не прийняв, не вислухав їх. Роздратовано одгетькуючись, усі кудись поспішали. Му- сили вдовольнитися козацькі послі туманними, як і північ- на столиця восени, чутками.

Ернст Бірон налагоджує своє непевне регенство, — го- ворили люди, — прибирає владу до рук, подалі одпихав від трону Анну Леопольдівну, яка зневажила його недорост- ком Петром, та її чоловіка Антона Ульріха, а ночами ніби

оплакує передчасну смерть своєї царственої полюбовниці, що підняла його на найвищі державні верховини Російської імперії, благає всіх богів дати йому щастя, безхмарну старість. Бургард Крістоф Мініх оформляє гербові папери на свої безмежні володіння й маєтки, недремно стежить за поведінкою заклопотаного регента, хитро перемовляється з Анною Леопольдівною, веде якісь потаємні розмови з генералами й офіцерами. Перший міністр Бестужев-Рюмін, що заступив при регентові Остермана, ще не обвикся зі своїми обов'язками, не знає, на котру стати, як і куди спрямувати кабінет. Хитрий віце-канцлер Остерман, звісно, хворіє нікому не відомою недугою, зовсім не виходить з власного дому, катається в колясці по своїх покоях.

— От лиха година, — бідкався Єремієвич. — Куди ж по-датися, до кого, кому повідати те, з чим ми сюди добивалися коштом товариства?

— Хіба я знаю? — знизав широкими плечима Лесь. — Те занадто спиритне, те дурне, те мале, а інше тікає від тебе, наче ти коростявий. Чудно якось у цьому Петербурзі.

— Торговиця, братику.

— Вертеп. Всесвітній потоп, страшний суд, лише Ноевого ковчега бракує.

— Знайдеться і ковчег...

Нарешті козацьким послам була призначена зустріч з Бестужевим-Рюміним на одинадцятую годину ранку в середу. До півночі Єремієвич та Федорів готувалися до майбутньої розмови з визначним тронним сановником, правою рукою всемогутнього Ернста Бірона. Складали важливіші думки, підбирали, напам'ять завчали, безліч разів повторюючи й вивіряючи якомога точніші й ваговитіші слова, виважували їм і на зміст, і на голос, наче спудеї-піворізи з інтермедії. А за сніданком у харчевні почули — регент і перший міністр опівночі схоплені ад'ютантом Мініха Манштейном і спроваджені в Олександрівський монастир.

Спершу не йняли віри, але, вийшовши з постоялого двору, власновіч побачили: вулиця обабіч була обсторцьована солдатами, а серединою в супроводі численного гвардійського загону мчала чорна халабуда саней.

— Арештантів, — сказав хтось, — перекидають з монастиря в Шліссельбург. Не всиділися горобці на одному тині. Ох, боже, боже, як усе те окошиться на голові багатостраждальної Росії, куди заведе її, чого коштуватиме?

— От коли б той ад'ютант, — розмірковував юнак у кадетських строях, — ще й Мініха та Остермана був прихопив.

— Скажеш, — дивувався інший, — мов у чисту воду плюнеш. То ж фельдмаршалова лакуза, пес ланцюговий.

— Пес, ясно. Проте Манштейн таке говорить про свого начальника, що вуха в'януть, зводить Мініхові полководські здібності нанівець. Ото справді, якби всіх трьох зразу за одним заходом.

— Знайдуться інші, хоча б чоловік Анни Леопольдівни.

— Він же Антон, начебто росіянин, а не німчик.

— Такий росіянин, як я турок. Остерман теж Андрій Іванович. То йому приліпили Антона, як його синові — Івана. Ульріх, принц Брауншвейгський він. Який їхав, таку здивав...

— То вже дарма. Іванова мати принцеса Анна.

— Леопольдівна, а Леопольдів серед істинних росіян, здається, не стрічав. Нам полковник говорив, що вона, Анна Леопольдівна, є донькою герцога Мекленбург-Шверинського.

— І Катерини Іванівни, отже, рідною кровинкою Івана Олексійовича. Не ліпи всіх до швабщини...

Єремієвич та Федорів одійшли від сперечальників. Зрозумілим було одне — на прийом першого міністра вони не попадуть.

— Хіба йти у Шліссельбург, — гірко посміхнувся отаман Канівського куреня. — Там можна поговорити, викласти наказ товариства.

— Е-ех, — клацнув язиком Єремієвич і більше нічого не сказав.

У Чорний ліс Карпо Чалий добрався аж після покрови. Не квапився, чувачи від людей, що Гнат і Тарас ще орудують на Брацлавщині. Хоча й довелось робити чималий гак, все-таки об'їхав сливе всю Бугогардівську паланку, дощенту сплюндровану немирівськими надвірниками. Руйнація була страшною і повсюдною. Скрізь — лихо, сльози, пустка, сліди свавільного гвалту, відчай і розпука осиротілих батьків, дітей без пристановиська. Та прокльони на Савину голову. Найщиріші, найгнівніші, найгрізніші.

Карпове серце краялося, німо ридючи від нестерпного болю й сорому. Старанно закарбовував у пам'яті бачене, і голова з кожним днем усе важчала й важчала. Здавалося, ось-ось трісне й розпадеться, мов перестиглий гарбуз. Нікому не говорив, що є кривим вітцем полковника, запро-анайти Саву і звершити свою розправу.

Стискував кволими пальцями руків'я кривої шаблі і молився: «Святий господи. Допровадь до останнього удару. Смерть, смерті! І Саві, і мені. Щоб разом полягти. Аби не схибнула правиця. Благослови. Дай попрощатися з Гнатом і Тарасом. Сини, сини. Мої. І України. Прости, рідна земле, батьківські гріхи на тому світі».

Повстанський табір стрів старого запорожця гучною і радісною ясою. Особливо горлали погайдамачені січовики, а надто колишні ведмедівці, що давненько вже покинули свій курінь:

— Ого-го-о! Такий гість!

— Слава, слава-а!

— І шабля при боці.

— Тепер ми...

— Буде тим панам.

— І татарам перепаде.

Вимордований далекою і нелегкою мандрівкою, Карпо, зсаджений з коня, ледве стояв на ногах, хоча й посміхався. Його підхопили, занесли в намет, поклали на дубовий тапчан, упакований пахучою тирсою і пристелений вовняним коцом.

— Дітки, нащо ви оце,— і ніяковів, і тішився прибулець.

Скоро коло нього вже стояв чоловік з окрайцем хліба та кухлем молока.

— Нате, спробуйте. І сила прибавиться.

— Спасибі,— зітхнув Карпо.

— Беріть,— підхочували інші.

— А ви ж? — поспитав старий.

— Почекаємо, заки куліш умліє і всі зберуться.

— Де вони?

— Частину нині Петро Холод уже привів, а решта, разом з Голим та Кравчиною, провадить обози. Десь от-от мають нагодитися. Воно б і чарочка не завадила.

— Не треба,— сказав старий, витерши забілені лобом вуса.

Перевернувся на правий бік і зразу захріп. Крізь сон чув гостру лому в крижах, болісний стукіт у скронях. Забивало дух у грудях, а не прокидався. Перед вечором розбудив його гамір у таборі. Чув галас, вітання, дитячий плач, іржання коней. Поривало вибігти надвір, а підвести не міг. Морозило.

По часі зайшли в намет Кравчина, Голий та молодий хлопчик, достоту схожим на Гната.

— Добридень у хату.

— Доброго дня й вам,— відповів Карпо, силкуючись не стогнати.

Голий похвалився:

— Оце моя дружина Варвара й син Богдасик.

— Бачу,— зітхнув старий.— Намислив свій кіш обаблювати й одитинювати?

Гайдамацький керманіч зашарівся.

— Ні, не намислив. Мусив забрати. З нами приїхала і вся Тарасова слобода. Бо терпцю не було. Якось перезимуємо разом, а весною десь недалеко звідси заснуємо нове село. Назад повертати їм не можна. Там ваш Сава...

І замовк, помітивши, як блиснули пекельним вогнем очі старого.

— Кажі,— не стримав нарешті стогону Карпо.— Ой-ой.

Замість Голого обізвався Кравчина.

— Нема чого говорити. Минулої весни заскочив Сава в Теклівку, троє загинули, в тому числі й моя та Варварина мати, інших помордовано.

Карпо судорожно схопив шаблю, звівся на рівні, та ноги зрадили його — впав на тапчан і зайшовся глибоким кашлем. Гнат і Тарас кинулись до нього.

— Та ви ж слабкі. Жара, все тіло горить-палає.

— Ой, ой,— стогнав хворий.

Випровадивши Варвару й Богдасика з намету, Гнат і Тарас роздягли Карпа, всього змастили сумішшю горілки-перваку, потертого червоного перцю, надушеної калини, дерев'яної та дрібненького стрілецького пороху. Силоміць змусили старого випити кухоль тієї терпкої суміші. Тісно вкрили своїми двома кожухами і водночас попросили:

— Засніть.

Хорував Карпо Чалий довго і вперто.

— Я ж просив тебе, господи,— шепотів, загорнувши кожушиною голову,— і зараз благаю — уподоб мене, дай звершити батьківський суд, а потім...

Уже й засніжило-завіхолило. Від того хата, в яку перенесли недужого з намету, ніби посумнішала, в кутках залягли темно-бурі тіні.

Поволі підступалися різдвяні морози. Жально поскрипуючи перемерзлим гіллям, шуміли-гули за вікнами дерева, тривожно каркало гайвороння, завивали вовки-сіроманці. Старого запорожця поривало надвір, а він не мав сили

навіть ворухнутися. Безперервно стогнав, надривно кашляв, облизував пошерхлі губи, скаржився:

— Важко дихати. Пече в грудях, спасу нема.

Цілими днями біля нього неугавно клопоталися Марфа Савуляк та Килина Вузлувата. А ночами — чоловіки, найперш гайдамацькі старшини — Гнат Голий, Тарас Кравчина та Петро Холод. Напували гарячим молоком з коров'ячим маслом, годували смачним гречаним крупником, добре розвареним курячим м'ясом.

— Харчуєте мене, як пана, — болісно посміхався Карпо, — а я ледачий...

— Нічого, — підбадьорювали. — Не журіться. Ще загарцюєте.

— Дав би господь.

Розповідали йому про волості, панське свавілля й знущання над робучим людом, посполитими. Про Теклівку, М'ястківку, Томашпіль, Антопіль, Комаргород. Коли трохи легшало, слухав уважно, зітхав, іноді оповідав про Січ...

Нараз одчахнулися двері, і гурт повстанців завів у хату Василя Тумку й кремезного юнака. Обидва розхристані, в подертих і засніжених свитках, подряпані, закривавлені. Люто заркали один на одного, пориваючись до бійки.

— Веземо, значить, сіно, куримо, говорила-балакла, — оповідав Кіндрат Красюк. — Аж бачимо: два галагани не самовито чубляться посеред дороги.

— Я йшов до вас, — підхопив Тумка, благально поглядаючи на Кравчину. — Ішов, а цей харцизяка наскочив.

— Не знаю, чоловіче, куди ти йшовись, — знову докинув Свинямбрат. — Насилу розборонили їх.

— Хто ти такий? — кивнув Гнат кремезному.

— Звати мене Сергієм Степашком, — відповів той.

— Чому нападав?

Сергій розправив могутні плечі.

— Усе скажу, як воно було. Поза тамтого року коронний гетьман подарував наш хутір Саві Чалому.

— Що-о? — обізвався хворий.

— Так. Чалому, — повторив Степашко. — Тоді ж полковник одрізав у мене й моїх братів більше половини наших городів та садків. І завів собі ціле господарство, а оцього потурнака, — показав на Тумку, — настановив там старшим.

— Ой-ой, — застогнав Карпо. — Настановив...

— Еге ж, — potwierдив Сергій. — І тоді нам життя не стало. Цей півсотенний ганяв нас на панщину, знущався, в'язнув до моєї дружини.

— Він мене побив, — показував Тумка густі синяки на шиї. — Душив. Хотів віку збавити.

— Побив, — згодився Степашко, — Тебе, іроде, треба було вбити. Тоді я й покинув хутір, пішов шукати управи і на полковника, і на цього бусурмана. А оце стрів його. Хочете — карайте мене, хочете — вішайте, а я таки... — І знову порвався на півсотенного.

Степашка стримали. Голий перекинув погляд на Тумку.

— А ти, Василю, чого йшов сюди?

— Посварився з Савою. Поклав навіки пристати до вас.

— Бреше! — випалив Сергій. — Бреше!

Гнат Голий помовчав. Знову пронизливий погляд упав на Тумку.

— Кажі правду.

— Єй-бо, присей-бо, — хапливо перехрестив груди півсотенний. — Я ж тобі, коли ти рятував Тараса з немирівської буцегарні, запоміг. Пригадуєш?

— Пам'ятаю.

До хати зайшла Марфа Савуляк, хукаючи на руки.

— Ану вишкрябуйтеся, хлопці, звідси, не заважайте старому спочивати. Сонце заходить, мороз тисне, пора в грібі розпалювати. Накурили, нацадили, бодай вам добро було. — Раптом глянула на Тумку і поточилася назад. — Свят, свят, — прошептала забобонно. Протерла очі, ще раз зиркнула, наче не вірила собі. — І ти тут?

— І я, — випнув груди Тумка. — Або що? Я тебе, бабо, вперше бачу.

— Уперше? — сплеснула долонями Марфа. — А весною, в Теклівці? Не пізнаєш? — І вже до Кравчини: — Це ж він, Тарасе, повісив твою маму. Сам накидав на шию зашморг, сам підсмикував на шибеницю.

Тумка нараз побілів, позеленів, почорнів.

— Брехня! Брехня! — бурхливо запротестував. — То все Сава! А ти, стара кур...

Не тямлячи себе, звів п'ястуки над головою і рвонувся вперед, але йому перепинили дорогу.

— Не гніви, анцихристе, бога неправдою, — вела далі Марфа. — Полковник збиткувався над моїм Йосипом, а над Янчихою і Тодоскою — ти. Можу гукнути теклівчан, вони нагадають тобі.

Тумка гримнувся на долівку і поплазував до Кравчини.

— Прости, Тарасе, прости, — забелькотав. — Не знав, що то твоя мати. Сава звелів. Не хотів. Через силу. Я ж тобі в Немирові...

Кравчина одіпхнув його чоботом.

— Геть, іудо!

Голий витягнув з кобури пістоля. Звів на Тумку, відтягнувши спусковий гачок.

— Признавайся, за чим ішов сюди.

— Не знаю, не тямлю. Сава наказав.

— Що наказав?

— Розвідати Чорний ліс.

— Для чого?

— Готує похід на вас.

— Коли?

— Після різдва або весною.

Хата гримнула гнівним обуренням:

— Ганьба!

— Христопродавець!

— Кари зрадникам!

Голий махнув пістолем — галас ушух.

— Що робитимемо з оцим «розвідником»?

— Смерть! Смерть! — пролунала одностайна відповідь.

— Та-ак, — простогнав Карпо. — Коли я востаннє бачився з покійним Малашевичем, який доводиться цьому покидькові названим батьком, він по давній дружбі просив мене: стрінеш десь Тумку — скарай виродка, немовби моєю рукою. Виконайте його волю замість мене.

— О-о-о! — зрадив Кіндрат Красюк, хапаючи Тумку за груди. — Я його, як він мою Тодосю, говорила-балакала.

— І я, — допомагав теклівчанинові Сергій Степашко.

За хвилину-дві хата спорожніла. В ній залишилися тільки Кравчина, Голий та Карпо.

— Там без вас упораються, — заговорив старий, важко дихаючи. — Сядьте коло мене, побалакаємо.

Гнат і Тарас підсунули до ліжка стільці, всілися.

— Бачите, синочки, що діється на світі білому?

— Бачимо.

— І кругом — Сава, Сава, Сава... Боровиця, Кодак, Бугогард, Теклівка... У Чорний ліс збирається. Прийшов я, хлопці, сюди ще раз глянути на вас, попрощатися і піти шукати Саву, аби звершити над ним батьківський найсправедливіший, найважчий... Обірвати його мерзенне життя власною... Та відчуваю — не встигну і не зможу вже вчинити той суд. Знаю: безноса чигає за плечима, душа рветься на небо.

— Та що ви, бог з вами, — замахав Тарас руками.

— Одсвяткуємо коляду, щедрівку, йордань, — підтримав його Гнат. — А там незабаром — весна, великдень, тепле сонечко.

— Сонечко, — зітхнув Карпо. — Не тіште мене, хлопці, гаразд знаю себе. Не топтати мені вже рясту. Серце зледащило. Поховайте мене тут, посеред вашого повстанського коша, насипте козацьку могилу, посадіть червону калину... І виконайте мій останній заповіт. Виконаєте?

— Не питайте.

— Кажіть.

Карпо передихнув.

— Подайте мою домаху.

Гнат приніс криву шаблю, що висіла на стіні. Хворий звівся на лікоть, поцілував блискуче лезо.

— Прощай, голубонько, навіки, — і заривав. Угамувавши буйні сльози, насилу прошептав: — Нею, синочки, мусите скарати того недолюдка.

— Кого?

— Саву. І негайно, аби він не рушив сюди, а я дочекаюся вас. Поклянись.

Кравчина і Голий покірно схилили чубаті голови. Не могли говорити.

Чверть сотні гайдамацьких вершників тупцями при Тарасові Кравчині в глибині лісу, а Гнат Голий та Сергій Степашко з узлісся озирали полковників двір. Сергієві не терпеливись.

— Нема чого придивлятися, — хукав у долоні. — Дозволь, отамане, побігти за нашими. Я тут усе знаю. Он там, — показував з-за дерева, — місток через рівчак, а проти нього частокіл густий. Ми по той бік об'їдемо дворище, подушимо вартових біля брами і зразу — в покої. Можна?

— Не квапся, — стримував Гнат. — Можеш дізнатися, чи багато козаків у дворі?

— Авжеж.

— Тільки будь обережним, без шелесту. Та мерщій.

— Ого-го.

І побіг нахильма в хутір. Загаявся не довго.

— Бачив найстаршого брата, — розповідав задихаючись. — Казав, і козаків коло сотні, і гостей багато.

— От бачиш. Почекаємо.

Згодом зійшов місяць, осяявши і широку леваду, і похилий пагорб, і полковникове похмуре дворище. Було видно, як перед брамою тирлувалися козаки й гості, вмощую-

чись у сани та сідла, як потім рушили від двору. Голий шасливо зітхнув.

— Тепер катай за нашими,— сказав Сергієві.

Простора зала полковникового будинку повнилася передрізв'яним вечором. Тільки під образом матері божої з немовлям на руках присмерково мерехтить срібна лампадка, а кругом — свічки, свічки, свічки. І дурманячий вродистий каламут. У кутку — крислата ялинка, увінчана блисковою зіркою, прапрапрабабуся якої колись показувала волхвам путь до місця народження Христа. Густо обвішана барвистими биндами, цукерками, медяниками, горіхами, всілякими іграшками.

Довжелезний стіл аж гнеться, здається, ось-ось заскрипить і сяде маком під тяженною вагою мисок, тарілок, пляшок, куманців, кришталевих келихів, чарок, дорогих виделок, ножів. Довкола столу — гості: надвірняцькі сотники, пани й панії з Немирова, Гайсина, близьких сіл. Уже захмелілі, з посоловілими очима, галасливі. Наперебій вітають господаря, що самотою сидить на покуті під візерунчасто вишитими рушниками і проміниться райським блаженством.

— Віват! Віват!

— За здоров'я пана полковника!

— І пані Мар'яни!

— Також новонародженого.

— Багато лят!

Сава Чалий лінкувато підвівся, чекаючи уваги. Всі груди його кармазинового жупана промінилися сліпучо-синім розшивом. На мізинці лівої руки кривавився масивний рубін, вправлений у перстень.

Прокашлявся в хусточку.

— Ясне панство,— почав тихо, явно милуючись своїм соковитим баритоном.— Я глибоко зворушений вашою увагою до моєї скромної особи. Вельми вдячний вам за сердечні віншування також дружині та синові. І ще раз ласкаво прошу дарувати, що вони не можуть показатися вам — він лише четверту добу живе на цьому світі, а пані Мар'яна ще не зовсім одужала після нелегких пологів. Маю надію бачити вас у себе на великдень.

— А хрестини? — вирвався хтось.

Сава зашарівся.

— Хрестини справимо рівно через тиждень. Усі приїж-

джайте, звісно. Але й до того іменинник, мабуть, небагато виросте.

— А як він зватиметься?

— Мати хоче наректи моїм іменем.

— Щоб, значить, був таким же хоробрим і славетним войовником?

Полковник ще густіше зарум'янився.

— Таке її бажання. А хоробрість і славетність... вони-и...

— Е-е, перепрошую,— світив лисною на всі боки курдуплеватий черевань.— Прошу пана полковника не прибіднюватися. Я був позавчора в Немирові і чув від самого маршалка двору: вашу сміливу й блискавичну акцію в Бугогардівській паланці високо поцінував коронний гетьман, а це не абищия. Стільки скотини пригнати, коней, стільки всілякого добра привезти, завдати січовикам такої шкоди не кожен зможе.

З сусідньої кімнати долинув дитячий плач. Чалий притомом побіг туди, але швидко повернув назад, опромінений гарячим батьківським почуттям.

— Нічого,— заговорив.— Поволі засинає. Ви тут, пане Олександрє, вихваляли бугогардівську акцію. Можливо, вона й варта похвали, збоку краще видно. Але, панове, то вже позаду. Тепер я замислив не таке. Грандіозніше, складніше, важливіше, істотне для всієї Речі Посполитої.

— Секрет?

— Від вас, дорогі мої, нічого не втаємничую, тим паче на святвечір, коли з людських уст іде самісінька правда. Думаю десь після водохреща рушити в Чорний ліс.— Зажмурих очі, трохи помовчав, буцім уявляв собі майбутню виправу.— Винищити все гультьяство, зруйнувати повстанський кіш, а гайдамацьких верховодів привести на ланцюгах.

— Озолотимо! — вихопився черевань, який був найможніший серед гостей.— До ліку святих зачислимо, а пані Мар'яну, малого Савку...

— Хай вам бог допоможе! — силкувалися виділити свої п'яні голоси також інші полковникові приятелі.

— Ой ідіть скорше,— благала пані в модно розгаптованому рожевому кунтуші.— Рушайте, бо од тих різунів нема життя. Он під Тульчином, ходять чутки, зовсім недавно пішли з димом, маєток, броварня, корчма.

— А мені розповідав сам гуменний уманського посесора ще страшніше.

Святковий настрій несподівано змінився клопіткою тривогою. Дехто з гостей позирав на вікна, двері, мерзлякува- то потискував плечима.

Черевань оглянув свої пістолі, надягнув дорогу шубу, рукавиці.

— Може, пан полковник,— заговорив, натягуючи на го- лову шапку,— дасть мені десяток козаків, аби супроводили мене додому. Зараз такі часи...

— Авжеж, дам.

Звідусіль пролунало:

— І нам.

— І нам.

— А мені? Маю правитися аж у Гайсин.

— Дам, панове,— заспокоював господар.— Усім дам, скільки кому знадобиться, навіть десяцьких та сотників по- шлю з вами. Але чого ви раптом, даруйте, так зворохобили- ся? Щойно звернуло за північ. Сідайте, вип'ємо, поколядує- мо. Хто хоче, може почувати в нас, місця стачить. Пане Олександрє, роздягайтеся.

Черевань пручався.

— Ні, ні, дякую за все. Пора. У мене вдома теж неспо- кійно. Тут зовсім близько ліс...

— Ліс, ліс...— зашамотіло в залі.— Таки пора додому.

Сава подумки лаяв себе: нащо було вихоплюватися з отим своїм давно вимріяним планом, який досі знали тіль- ки він, довідця немирівського полку надвірної міліції вели- кого коронного гетьмана, сам гетьман та півсотенний Ва- сіль Тумка, нагадувати полохливим гостям про гайдамаків, викликати страх? Лісу жахаються. Готові озолотити, а самі не пориваються власними руками видушувати ворохоб- ників. З такими не дуже приємно в одній компанії гу- ляти.

— І колядників щось не чути,— нагадала пані в роже- вому кунтуші.

— Справді, чому? — підтримав її черевань.

Полковник не сподівався такого запитання. Компонував відповідь похапцем.

— З Харпачки сюди незручно ходити, інші села дале- ченько.

— А ваші сусіди не колядують?

— Іноді колядують.— І поправився: — Можливо, похво- ріли.

Випровадивши гостей, Сава Чалий обійшов усе двори-

ще, в кількох місцях обмацав гострокіл, наче хотів упевни- тися, що він таки стоїть, виконуючи своє призначення.

З-за високого паркана виглядали дахи будинків, бовдур хати, сторожова вежа, що зараз була порожня. Кругом — сліпуча білизна, врочиста тиша і спокій.

Святкова ніч мовчить, ніби пригадує казку-легенду про народження й муки Христові. Не чути вітру. Не видно хмар. Зорі зальотно переблискуються. А на місячному кружалі сумно тьмяніють дві химерні плями, з'єднані такою ж не- виразною смугою.

— Невже то справді брат брата тримає на вилах? — ледве мимрить полковник.— Аж моторошно. Чи могло таке статися? Брат — брата. Ет. Каїн. Авель...

Знічев'я перекинув погляд на хутір Степашків і згадав прикру розмову гостей про колядників. Чому справді не приходили найближчі сусіди? Таки дивно. Торік, позаторік усі, oprіч Сергія, колядували, щедрували, їхні діти посіва- ли. І Сергія нема вдома, а старші заанімали. Вранці полков- ник побалакає з ними, голосно побалакає. До наступної ко- ляди пам'ятатимуть ту балачку. Щоб ніколи не забували. А Гаїна після пологів таки стане покоївкою, своїм молоком годуватиме маленького Саву. Так хоче Мар'яна, так воно й буде. І наймолодшому Степашкові не минути полковнико- вої розправи. Запізнає, неслухнянець, запізнає...

Біля брами застав старшого над нинішньою вартою. Той був заклопотаний.

— Пане полковнику,— заговорив майже пошепки,— я, обходячи двір, бачив — на узліссі якихось двоє ходили.

Сава посміхнувся у вуса.

— Скільки кухликів перехилив ти сьогодні?

— Жодного, ані наперсточка.

— Чого ж задвоїлося?

— Дарма жартуєте. Та ще й козаків розіслали з гість- ми. Геть більше половини чатових звеліли зняти, всього четверо нас зосталося.

— Не бійся,— заспокоїв Сава.— По третіх півнях до- зволяю тобі випити цілий корець і спочити, щоб не двої- лось.

Зайшов не в зал, переповнений димом та випарами їжі й напоїв, а до світлиці. Тут було тепло, чисто й свіжо. На столі лежав невикінчений лист коронному гетьманові. Роз- почав його ще вдень; зразу ж по отриманні від Юзефа По- тоцького різдвяного привітання та дорогих подарунків

новонародженому полковниченкові, але приїзд гостей перервав роботу. Тепер спало на думку закінчити, аби вранці послати вістового в Немирів.

Сів за стіл, умочив перо в атрамент, схилився над аркушем. Однак думки і слова вдячності, які так буйно колошилися в його уяві під час прогулянки, зараз не лягали на папір, розтікалися навсідч. Замість них у голові роїлися ті два, що нібито блукали по узліссях. Хто вони такі? Степашки? Котрі? Чому не сплять?

Може, Сергій? А другий? Чого тиняються вночі? Треба завтра обшукати весь хутір, перекинути все догори дном. Хати, клуні, стайні, хліви, комори, льохи, свинячі сажі, геть курячі подра. Потрібно також об'їхати ліс, провалля, виярки, оглянути лисячі нори, густі кущі ліщини, горобини.

— Не сховаєшся, Сергію, від мене, — заговорив. — Я й не таких, як ти, вистежував, не таким голови скручував, мов курчатам...

Скрипнули двері, заглушили полковникову мову. Сава озирнувся і протер очі — біля порога стояли Голий з шаблею в правиці та Кравчина, наставивши списа. Сіни гримотіли від грізного тупоту.

— Ви-и? — Савині очі викруглилися, лице покривилося.

— Не пізнаєш? — хитнувся спис.

— Пізнаю! — випалив. — Старі друзі. Така зустріч, така радість, такі... Прошу, ведмежата, до столу. Бог мені дав сина, кумами будете. Зараз я вам горілки, наливки, меду, пива. Ану, хлопку! — І смикнувся до дверей у залу.

Гнат перегордив йому дорогу.

— Стій! У запродавців гайдамаки не п'ють, не кумують. Приїхали судити тебе за всю ту чорну кривду, якої ти, перевертню, завдав рідному народові, січовикам, зазіхав на наш месницький табір у Чорному лісі. Тумка вже загинув, розповівши, за чим ти прислав його в наш кіш.

Сава поволі приходив до тями.

— Судити? Ми ж колись...

— Так, — potwierдив Тарас. — Судити волею й шаблею твого батька.

— Батька?

— Він одцурався від тебе, прокляв, звелів нам...

— Брехня! — перебив Сава і кинувся до коштовної зброї, що висіла на стінах. — Брех...

Але не встиг ні повторити, ні дістатися пістоля — крива Карпова шабля метнулася над ним, і він упав на долівку.

— Ой-йой, — простогнав, скрегочучи зубами. — Прокляття. — І змовк.

— На твою голову, — докінчив Голий. — Собаці собача смерть.

Зламав закривавлену шаблю, кинув на труп, спересерляв.

— Поїхали, браття.

— А він же казав, є горілка, пиво, — подав несміливий голос Кіндрат Красюк. — Як має дурно марнуватися, говорила-балакала... Всеньку ніч прогибіли в лісі, душа закоцюбла. Зігрітися б...

Кравчина стрільнув у нього докірливим поглядом.

— Дядьку-у. Він, Савуляка, вашу дружину, мою матінку знищив, а ви б при ньому гріли душу.

— Та я ж, Тарасе, нічого поганого не хотів. Однак же ж пропаде, говорила...

У світлицю забіг Сергій Степашко. Без шапки, весь палахкотить. Перестрибнув тіло полковника, наче обрубок деревини. Чогось шукав очима, проштовхуючись міцними кулаками.

— О-о-о! — радісно вигукнув. — Даруй, отамане, що одірвався від вас. Знав, ви й самі впораєтесь. Забіг додому, бо все було вираховано до дня, до години.

— Вирахувано?..

— Усе чисто! — вигукнув Сергій. — Прибігаю, а вона... — І захлиснувся.

— Хто?

— Моя Гаїна.

— Що?

— Сина народила. Там такий козарлюга...

— Значить, нашого полку прибуло, — тішиться Кіндрат Красюк. — От говорила-балакала...

— Якщо зараз не вип'єте за його здоров'я, то навіки розгніваюсь, — квапиться щасливий батько. — Гайдамацький син. Доганятиме Богдасика. Ходім. Отамане, у нас горілка чиста, добра, самі робимо, гидоти не домішуємо, як у шинках.

— Вірю, вірю, — проміниться радістю й Голий. — За того козарлюгу, гайдамацького сина можна й чарку випити.

Не годен стриматися Кіндрат.

— Оце те, про що я й думав. Гарно. І душа зогріється. Ти, Тарасе, хоч як хоч, а й тобі при такій okazji гріх не випити. Так воно й водиться, їден пішов на той світ, другий прийшов сюди, а життя...— І вже до Голого: — А знаєш, Гнате, яка мені думка вроїлася?

— Скажіть.

— Хочу заскочити в Теклівку.

— Чого?

— Розвідати, подивитися. Звідси туди ближче, ніж з Чорного лісу.

— Ідьте.

ЕПІЛОГ

Чорний ліс поволі прокидався після зимової сплячки, брався молодію зелениною. Посеред гайдамацького табору мріла висока могила, на гострому чубку якої замість хреста стримів угору довгий козацький спис. Довкола її підніжжя поралися чоловіки, жінки, діти. Розгромджували землю, саджали квіти, викладали дерном. Недалеко від неї сумував, буцімто ніс жалобну варту, кінь Карпа Чалого, припнутий до дуба.

Кіндрат Красюк, що повертав зі своєї задавненої розвідки в рідну слободу, зразу збагнув усе і побрів до могили. Скинув шапку, перехрестив груди, трічі доземно вклонився, витер з очей сльози.

— Коли преставився? — спитав людей.

— Позавчора, — відповіла Килина Вузлувата, журно хитаючи головою. — Звістка про розправу над Савою спершу втішила старого. А потім дуже журився і мучився. Цілими днями блукав або сидів за частоколом. Там і знайшли його, сараку, вже покійним. — Показувала на коня. — Бачиш, худобина, а й вона банує.

Теклівчани обступили Кіндрата.

— Були вдома? Чого так довго барилися?

— Як наша слобода?

Кіндрат загадково посміхнувся.

— Стоїть, говорила-балакала. І пан Тинтуляк чекає нас.

— Отой антопільський, що ворогував з Масловським?

— Той самий.

— Нащо ми йому?

— Він купив поєсію на м'ястківські й теклівські землі. Кличе назад. Обіцяє жити з нами мирно, подовжити слободи ще на вісім років.

— Обіцянка-цяцянка,— не йме віри Савулячка.— Казав пан, кожух дам...

— Не каркайте, Марфо,— перепиняють її цікаві.— Цяцянка. Кажіть, Кіндрате.

Красюк роздягся, кинув свиту на пенюк.

— Звісно, панське слово — полова на вітер, а Тинтуляк чесністю не переважив би Масловського, його проклинають антопільчани. Однак же ж говорив, обіцяв.

— Кому говорив? — докопується Марфа.

— Мені. Я ж навмисно ходив до нього в Антопіль.

— І ви поклали вертатися? — запитала Варвара.

— А що ж, дочко, робити? — позіхнув Свинямбрат.— Осідати тут, фундувати нове село, щодня сподіватися на пада татарви чи когось іншого. А там все-таки готова слобода, вироблена земелька, свій край, люди. Треба мерщій збиратися, аби не прогавити сівбу. Іхавши сюди, бачив: на полях озимина вже бринить, ярина на горбовинах сходить.

До гурту підійшли Голий і Кравчина. Кіндрат поспіхом виклав їм принесену новину.

— Ого-го,— клацнув язиком Гнат.— І що ж ви порішили?

— Думаємо.

— А ти б, отамане, не порадив? — цікавиться Савулячка.

Гнат витягнув з-за пазухи люльку, набив тютюном і почав вицюкувати вогню.

Тим часом говорив Тарас:

— Рада, по-моєму, може бути одна — їхати в Теклівку. І тобі, сестро, з Богдасиком та свахою. В нашу хату.

— Так,— потвердив Голий,— їхати. І боржій.— Затягнувшись димом, пояснив: — Цього літа ми ні тут бути, ні на волості піти не зможемо. Маємо недобрі вісті: коронний гетьман, прагнучи відплатити за смерть Сави Чалого і остаточно винищити гайдамаків, перетнув усе Правобережжя суцільним ланцюгом жовнірів та надвірників і невдовзі почне затягувати той ланцюг навколо Чорного лісу. Отже ж, мусимо звідси негайно рушати.

— Куди?

— Хочемо, поки можна, пробратися поміж фортецями на Українській лінії та отим польським ланцюгом до Дністра, а потім — у Карпати, до опришків. Там, кажуть, гори лісисті, могутні, в них є де і переховуватися, і діяти. А з'єднаних до купи наших хлопців та легенів Олекси Довбуша ледве чи подолає Корона.

— А хто той Довбуш?

— Опришківський ватаг.

Петербург стояв засніжений, зав'южений і ніби роздратований. Перехожі в шубах, бекешах, башликах, рукавицях, валянках, з піднятими комірами. І всі квапляться. Проси, благай, питай — ніхто не спиниться, не проронить слово. Лише мовчки руками одмахуються.

— Отак завше в цій столиці,— бурчить скаржно Єремієвич.— Мов на ярмарку. Лесь збувся клопоту, то й не має журби, а ти, старий дурню, бий ноги.

Цілий тиждень ремствує Єремієвич. І в постоялому дворі, і на вулиці, геть за обідом та вечерею. Степан Гладкий далі не може слухати й терпіти оте безперервне бурчання.

— Досить уже, дядьку,— просить, роздивляючись по боках.— Он гарна дівчина пішла.

Згадка про дівчину ще більше дратує Єремієвича.

— Дівчина,— повторює сливе гнівно.— Бачу, шибенику, тебе гречка кортить.

Степан безтурботно оголює білі, як квасоля, зуби.

— За таку красуню не страшно й київ скуштувати. А що ж, по-вашому, бувши в місті, не можна й на жінок глянути? Вам вони вже не до шмиги, а молодим... Коли ви не хотіли сюди їхати, як Федорів, могли не дати згоди.

Єремієвич промовчав докір задерикуватого отамана Ведмедівського куреня. Якийсь час ступав мовчки. Розмірковував. Могли не дати згоди. Іч, який розумний цей Карпів виученик. Лесю Федоріву легко було відмовитися — його заступить будь-хто, хоч би й Гладкий. А хто б поїхав замість Єремієвича? Решетило полковникує після Пхайки в Бугогарді, Білецький серйозно занедужав, а ця місія не легка.

І ніколи було відмовлятися чи перебирати. Другого грудня комендант Новосіченського ретраншементу, приїхавши в кіш, сповістив: маленький Іван VI детронований, його мати Анна Леопольдівна та батько Антон Ульріх Брауншвейгський заарештовані, а на престол посаджена Єлизавета Петрівна. І передав ордер київського генерал-губернатора: Січ мусить негайно присягнути новій імператриці. І, ще скорше,— надіслати в Петербург запорозьку депутацію, яка вітатиме Петрову доньку, досі кривджену й переслідувану чужоземними забродами.

Того ж дня Єремієвич та Гладкий, захопивши дорогі дари для государині, рушили в супроводі комендантових

караб'нерів на Полтаву. Там, не давши їй спочити, їх підхопили перекладні і понесли. Вдень і вночі, вночі і вдень — шалений галоп, ніби на пожежу.

А власне, чого так наглилися? Ось уже цілісінький тиждень байдикують козацькі посли в столиці, а про вітання щось зовсім не чути. Видно, господариня і її міністри зайняті важливішими ділами.

Остерман, Мініх та їх прибічники повалені і нині, як учора оголошено по всьому місту, будуть страчені.

— Приїхав глянути на видовисько, — сам незчувся, як заговорив Єремієвич. — Не бачив кривавого грища.

— Однак же цікаво, — докинув Гладкий. — У нас кий, різки, а тут своє. Я спати не міг, силкуючись уявити все те. Йй-богу, цікаво. Дивіться, скільки людей пливе. Одне поперед одного, повпрівали, зажохаються, парують. Ходімо мерщій.

Ось і Васильєвський острів. Майдан перед будинком колегій густо запруджений народом, ледве стримуванім військовими шпалерами. На вільній місцині видніється ешафот з міцною плахою, тупцюють розжирілі кати з засуканими рукавами, хижими очима.

— Осади, осади назад, — відпихають людей солдати.

— Не чіпай, — обурюється хтось. — Учора кликали, а тепер...

— Куди прещ, скотино?

— Ох ти ж, сука! Я тобі...

З подвір'я колегій виїхали однокінні сани. Спереду сидів ямщик, а позаду...

— Остерман, Остерман, — приглушено шугнуло натовпом.

— Невже?

— А чого ж це його везуть? Така почесть.

— У нього здавна ноги хворі.

— Хіба справді перший кабінет-міністр попередньої господарині? — питає сам себе Єремієвич, якому двічі доводилося бачити Остермана. — Ніби таки він. Маленька перука, оксамитовий картузик, стара куценька лисяча шубка. Плечі зігнуті, очей не видно.

За саннями простували п'ятеро, серед яких Єремієвич пізнав тільки Мініха. Той був у своєму фельдмаршальському мундирі, опасистий і крокував немовби на параді — церемоніально, бадьоро, навіть весело. Інші були понурі.

Чотири солдати підхопили Остермана, знесли на ешафотний поміст, посадили на стілець, здерли з голови картуз

і самі врочисто застигли біля нього з шаблями. Сенатський секретар почав читати вирок судової комісії. Вітер задував декотрі слова, і Єремієвич не все чув, але головне вловлював.

Говорилося, буцімто оракул по смерті Катерини І перетнув дорогу до престолу Єлизаветі Петрівні, посадив на трон Анну Іванівну: не дбав про оборону міць держави; у важливих справах з іншими високими персонами не радився, а розв'язував їх самочинно; всіляко кривдив, принижував придворних росіян, а висував іноземців, зводячи на перших всілякі наклепи, учиняючи над ними страхотливі розправи.

Для слухачів ставало все ясніше і ясніше: звинувачення найтяжчі, злочинець нині мусить сконати. До того хилився весь вирок. Нарешті пролунало те слово, якого нетерпляче чекав майдан, — «смерть».

Секретар згорнув теку. Солдати кинули стратенця на мостовиння донизу обличчям. Кати оголили йому шию, покладали на плаху. Один тримає голову за чуприну, другий витягує з мішка сокиру, звів її догори.

Але що це? Секретар, дивлячись в інший папір, виголошує:

— Бог та судариня дарують тобі життя.

Солдати й кати підняли Остермана, знесли з ешафота і знову посадили в сани.

Глядачі розчаровані і невдоволені.

— От тобі й маєш, — обурювався сусід Гладкого. — І тут обдурили, каналії. Учора весь день горланили по місту — страта, страта, а виходить чортзна-що. Він, Остерман, нікого з росіян не помилював, ні за кого не заступився. Поваторік як зачитали, так і зробили — поодрубували голови аж трьом — Волинському, Єропкіну, Хрущову. До першого доклав рук навіть таємний радник Неплюєв.

— Неплюєва вже витурляли з столиці, — докидає сивий дідок.

— Куди?

— Ніби на губернаторство. А оракула, звісно, треба було б не просто зарубати, а розп'яти або й колесувати.

Чинівний чоловік з їжакуватою борідкою, що стоїть другобіч Гладкого, вставляє:

— На комісії теперішній канцлер князь Олексій Черкаський та генерал-прокурор князь Микита Трубецькой так і пропонували — Остермана колесувати, а Мініха — четвертувати, але їх не послушали.

— Шкода. Побачимо, що зроблять з фельдмаршалом. Секретар сенату вичитував злочини Мініха. Колишній президент військової колегії допоміг Бірону стати регентом, а потім задля власної вигоди повалив герцога курляндського; командуючи армією в минулій російсько-турецькій війні, не беріг людей, люто карав офіцерів без суду; розтринькував державну казну.

А далі — о боже! — все те саме, яке щойно відбулося з Остерманом: кат захоче незакривавлену сокиру в мішок, поміст залишається сухим, а Мініх уже стоїть позаду ораторських саней, геть глузливо посміхається: а що, мовляв, побачили?

Сусіди запорозьких депутатів вибухають гнівним невдоволенням. Їх підхоплюють інші:

- Ганьба-а!
- Пощо дурити народ?
- Запроданців на плаху!
- Рубай зрадників!
- А-а-а-а!..

Солдати, що стримували своїми плечами натовп, нараз розгубилися. Люди югнули до ешафоту, де металась тільки кати.

Раптом з двору колегій вихопився загін офіцерів з шаблями наголо під орудою Людвіга Гессена-Гомбурзького.

— Плі-і! — горлав генерал спантеличеним солдатам і сам перший випалив з пістоля. — Плі!

Офіцери тісним колом оточили сани і спішно попровалили помилюваних стратенців у двір колегій.

— О-о, — показував Єремівич на Гессена-Гомбурзького. — Цього я знаю. У Криму бачив, побіля Бахчисарая. Там воювати не хотів, хитрував, прикидався хворим, а тут, дивися, готовий переколошматити всіх петербуржців...

Мар'яна голосно реготала, боронячись від любовних зальотів Гживицького.

- Вацлаве; ану ж бо. Білий день, у дворі люди.
- Гість зітхнув.
- Вечір далеко.
- Потерпиш. Я не стільки терпіла. Ти ж півроку не заглядав сюди.
- А пан Мошинський?
- Ревнуєш?
- Він не Чалий, нема до кого ревнувати, — насаєдує єзуїт.
- Краще живий поручик, ніж мертвий полковник.

— Ти вже остаточно згодилася стати дружиною Мошинського?

— А що ж маю робити? Де знайду ліпшого? Вдовувати з дитиною нелегко. В Степашки мені й показуватися страшно. Та й тут, у Рубані, тремчу кожної ночі, сподіваючись нового нещастя. Поручик обіцяє перевезти мене з Брацлавщини до свого маєтку в Полоцькому воеводстві. Має намір покинути службу і взятися за господарство.

До покою вступив Геронім Куцевич, ведучи за руку малюка років на два.

— Хай при вас пограється, а я трохи спочину, — сказав і вийшов.

Мар'яна приголубила сина, а гість запитав:

— Як тебе звати?

— Сава Чал-линський, — пролепетав хлопчик.

— Не Чалинський, Савочко, а Цалинський, — поправила мати.

Гживицький перекинув здивований погляд на Мар'яну.

— Чому не Чалий?

Мар'яна викривила гидливо нижню губу.

— Я й колись не любила того хлопського прізвища. А тепер, ставши католичкою...

— А батько?

— Не хоче покидати своєї схизми.

— Для тебе це не похвально.

— Поволі і його приналежності до костьолу.

Київ.
1968—1978

ЗМІСТ

Частина перша.
НАВАРИЛИ ПАНИ ПИВА
5

Частина друга.
МАТЕРИНЕ СЕРЦЕ
158

Частина третя.
ГОМІН У ДІБРОВІ
285

Частина четверта.
БАТЬКОВА ШАБЛЯ
410

Епілог
519

Николай Иосифович Сиротюк

Произведения в двух томах
Том 2

НА КРУТОМ ПЕРЕЛОМЕ
Роман

Київ, видавництво
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На українському мові)

Редактор Н. М. Кравченко
Художнє оформлення Д. Д. Грибова
Художній редактор В. А. Кононенко
Технічний редактор І. І. Швець
Коректор А. В. Кудрявцева

Інформ. бланк № 2502

Здано до складання 22.02.84.

Підписано до друку 09.07.84.

БФ 33267. Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна.

Друк високий. Ум. друк арк. 27,72.

Ум. фарб. відб. 27,72.

Обл.-вид. арк. 31,372.

Тираж 65000. Зам. 4—115. Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Сиротюк М. Й.
С40 Твори: В 2-х т. Том 2. На крутозламі: Роман.— К.:
Дніпро, 1984.— 526 с.

До другого тому творів українського радянського письменника ввійшов роман «На крутозламі». В ньому розповідається про перші гайдамацькі повстання у XVIII столітті на Правобережній Україні, в яких виявилось прагнення трудового народу до возз'єднання з Україною Лівобережжю у складі Російської держави. Автор змальовує історичну обстановку того часу, хід російсько-турецької війни 1735—1739 рр., створення Нової Січі та інші події. Дворянам, магнатам, козацькій старшині тут протистоять народні маси, ремісники, запорозька біднота, гайда-

С 4702590200—235
М205(04) — 84 БЗ 14.11.84